

Ernest Marcos
Universitat de Barcelona

El novembre de 1414, quan tot just havia passat un any de la captura a Balaguer del llegendari comte d'Urgell, Jaume III el Dissortat, a l'altra banda de la Mediterrània, l'emperador bizantí Manuel II Paleòleg es disposava a enviar des de Tessalònica una ambaixada al vencedor del Compromís de Casp i de la guerra, el nou monarca catalanoaragonès Ferran I d'Antequera. En la seva carta llatina, conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el basileu agraià la promesa de socors contra els turcs que el rei acabava de fer arribar al seu fill, el dèspota Teodor II Paleòleg de Morea, i evocava afectuosament «la màxima dilecció i l'amor fervent que ha existit entre nosaltres, els nostres predecessors i tots els reis d'Aragó, un amor més fervorós que amb tots els altres prínceps d'Occident».¹ Sens dubte, amb aquestes frases tan cordials, Manuel pretenia sobretot renovar, després del canvi dinàstic, l'amistat que havia mantingut amb el difunt rei Martí l'Humà i alhora assegurar-se també l'acompliment de l'oferta de Ferran d'acudir personalment a Grècia. Tanmateix, més enllà de la retòrica interessada de la cancelleria imperial, si provem d'examinar en conjunt les relacions establertes entre Bizanci i Catalunya del segle XII al segle XV, les paraules de l'emperador cobren sobtadament una versemblança potser inesperada. En el curs d'aquests tractes intensos i regulars que s'estenen al llarg de gairebé tres segles, els aspectes econòmics, que durant aquesta mateixa època són fonamentals, en canvi, en les relacions entre l'Imperi bizantí i les repúbliques marítimes italianes tenen només un paper secundari. Certament, els mercaders procedents del paísos de la Corona d'Aragó visitaven amb regularitat els principals ports de l'Imperi bizantí, i el nomenament del primer cònsol català a Constantinoble i tota la Romània a bord de vaixells data de 1281, però tot sembla indicar que el

* Dedico aquest treball al meu mestre Prof. Dr. Armin Hohlweg, catedràtic de l'Institut de Bizantinística de la Ludwig-Maximilians Universitat de Munic, en ocasió del seu setantè aniversari (abril del 2003), com a expressió del meu agraïment més pregon.

1. MARINESCU (1924), p. 200, (núm. II, 28 novembre [1414]): «[...] significantes vobis qualiter inter nos, predecessores nostros et omnes reges Aragonum maxima viguit dilectio et fervens amor et ferventius quam inter alios principes partium occidentalium».

comerç català no arribà a assolir mai a la Romània la importància i l'extensió que tenia en altres àrees de la Mediterrània oriental.² D'acord amb el testimoni de les nostres fonts, podem definir com a polític, en un sentit ampli de la paraula, el contingut principal de les converses diplomàtiques entre els governants d'ambdós estats. Al nostre entendre, tal com afirma l'emperador Manuel II en la seva carta a Ferran I, la continuïtat i la intensitat de les relacions catalanobizantines es justifica precisament per l'existència d'uns vincles d'amistat duradors i de col·laboració entre la Casa de Barcelona i les diverses dinasties que ocuparen el tron bizantí entre 1143 i 1453 —els Comnè, els Àngel, els Làscaris, els Paleòleg i els Cantacuzè—, uns lligams que no van malmetre ni greus moments de crisi com la famosa *Venjança Catalana*, ni l'oposició manifesta d'importants potències com el Sacre Imperi Romà, les monarquies capetes de França i Nàpols o, fins i tot, la Santa Seu. Ben al contrari: des del primer moment, l'Imperi bizantí i la Corona d'Aragó edificaren la seva aliança sobre les enemistats polítiques compartides. Com a hereus de la gran tradició diplomàtica romana, els emperadors de Constantinoble sabien aprofitar en benefici propi els ressentiments dels altres estats del món. A l'hora d'apropar-se a la llunyana Corona catalanoaragonesa, els bizantins van tenir sempre presents els interessos polítics internacionals de la dinastia barcelonina, localitzats fonamentalment, com se sap, en la àrea mediterrània occidental: el Midi francès, la península Italiana, les illes mediterrànies i el Magrib. En aquesta zona, la política catalana d'expansió conduïa necessàriament a l'enfrontament directe amb adversaris poderosos com la casa reial de França i la república de Gènova. Per aquesta raó, l'Imperi bizantí, que patia l'amenaça militar i la dominació econòmica d'ambdues potències, trobà en la Casa de Barcelona un aliat indispensable en l'escenari polític occidental, malgrat que els auguris inicials no havien estat positius.

En efecte, sembla que la diplomàcia bizantina va adonar-se precisament per primera vegada de l'existència de la Casa de Barcelona a causa de la seva aliança amb l'arxienemic de l'Imperi, el príncep normand Robert Guiscard, duc d'Apúlia i de Calàbria. El 18 de juny de 1078, en un gest inusitat, que inaugurava i, en certa manera, anunciava una nova i posterior etapa de la política matrimonial de la Casa de Barcelona,³ el comte Ramon Berenguer II, *Cap d'Estopes*, es casà amb Mafalda, filla de Robert i germana del futur príncep Boemond d'Antioquia. A banda de la significació que tenia aquest enllaç per a la naixent política d'expansió comercial catalana a la Mediterrània occidental, als ulls dels bizantins significava l'alineament del Comtat de Barcelona en el bàndol de les potències enemigues de Constantinoble. L'any 1081, Robert Guiscard, que es va erigir venjador de l'emperador destronat Miquel VII Ducas i defensor dels drets amenaçats

2. Es tracta del conegut mercader Pere Rius: cf. darrerament els articles de Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Sobre els orígens del Consolat de Mar a Barcelona el 1279 i sobre els cònsols d'Ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 23, 1993, p. 141-150; BENSCH (1995) i BENSCH (l'*Avenç*, 1997), pàssim. Al nostre entendre, tanmateix, per a poder valorar adequadament la importància i l'abast del comerç català a la Romània caldrà esperar la publicació dels resultats de les recerques que està efectuant actualment D. Duran i Duelt.

3. Sobre el significat polític d'aquest matrimoni veg. AURELL (1995), p. 392 i 412, i AURELL (1997), p. 363-364.

del seu hereu, l'infant Constantí Ducas, promès d'Helena d'Apúlia, travessà amb la seva flota el mar Adriàtic i tractà d'obrir-se camí a través de Grècia fins a Constantinoble. Amb aquest atac, que va fracassar a causa de la combinació de perícia militar i destresa diplomàtica que exhibí l'emperador bizantí Aleix I Comnè (1081-1118), Guiscard i els seus fills establiren les bases d'una de les línies mestres de la política internacional de la regió mediterrània fins a 1453: el constant assetjament de l'Imperi bizantí per la potència dominadora del sud d'Itàlia, que tractà adesiara d'emparar-se de Constantinoble per tots els mitjans al seu abast, sense respectar els principis més sagrats. Conscients d'aquesta amenaça, l'emperador Aleix i els seus successors de la dinastia comnena, Joan II (1118-1143) i Manuel I (1143-1180), desconfiaren profundament dels croats, als qui consideraven, amb una certa raó, agents encoberts al servei de la política expansionista normanda, i esmerçaren molts esforços i cabals a fi de sembrar la discòrdia entre ells i impedir una acció conjunta contra Bizanci.⁴ El temor a una coalició de potències occidentals comandada pels senyors normands de Sicília, Apúlia i Calàbria condicionà tots els moviments exteriors de la diplomàcia bizantina, sempre atenta a qualsevol increment de les files dels seus adversaris. Per aquesta raó, a la seva *Alexiada*, la princesa porfirogèneta Anna Comnena, filla d'Aleix I, registra el matrimoni de la filla de Robert Guiscard amb «Raimon, fill del comte de Brachenon» quan exposa les ambicions il·limitades del cabdill normand, que amb aquesta i altres unions aspirava —escriu Anna— a augmentar el seu poder.⁵ De tota manera, el matrimoni normand de Cap d'Estopes no va comportar un gran avenç ni tan sols per als interessos catalans a la zona sud de la Mediterrània occidental. L'assassinat prematur del comte l'any 1082 i les turbulències successòries impediren tal vegada una participació més activa en els afers de Terra Santa i la Romània, i van allunyar Barcelona de les preocupacions de la cort bizantina. El fill de Mafalda d'Apúlia, el comte Ramon Berenguer III el Gran, orientà la seva política mediterrània, d'una banda, vers l'obtenció del suport de les repúbliques italianes de Gènova i Pisa i del regne de Sicília per a les seves empreses croades a la Península i a les illes Balears, i, de l'altra, vers el reforçament de la seva posició al sud de França. Amb el seu matrimoni, el 1112, amb la comtessa Dolça de Provença, Ramon Berenguer III posà, sense sospitar-ho, les bases necessàries per a la primera aliança política entre Catalunya i Bizanci.

Els primers capítols del *Llibre dels fets del rei En Jaume* ens relaten la trista història d'una princesa bizantina, filla de l'emperador Manuel I Comnè, que vingué d'Orient amb el seu següent per contreure matrimoni amb el rei català Alfons el Cast i, en trobar el seu promès casat amb la infanta Sanxa de Castella, acabà esdevenint l'esposa del senyor Guilhem VIII de Montpeller.⁶

D'aquesta unió nasqué una filla, Maria de Montpeller, que anys després es casà amb el rei Pere I de Catalunya-Aragó i fou la mare de Jaume I el Conqueridor. En paraules del rei, el matrimoni de Pere i Maria fou certament «obra de Déu», perquè «aquella convinença que no es com-

4. Sobre aquesta qüestió, veg. MARCOS (l'*Avenç*, 1996).

5. *Alexiade* (Leib), I, p. 46-47 (llibre I, cap. XII).

6. *Llibre dels fets*, cap. 2-5, BRUGUERA, II, p. 7-12; SOLDEVILA, p. 4-5.

plí en aquell temps (el prometatge d'Alfons el Cast i la filla de Manuel Comnè), se complí depuis quan nostre pare pres per muller la néta de l'Emperador». ⁷ Ignorants tal vegada d'aquest felix desenllaç, les *vides* i les *razós* de les cançons dels trobadors Folquet de Marsella i Bertran de Born, que visitaren la cort de Montpeller i celebraren la seva «emperairitz», ens proporcionen una versió similar d'aquests fets, tot condemnant la traïció del monarca català envers la núvia bizantina. ⁸

Tanmateix, com se sap, els relats del rei i del joglar contenen greus errors sobre la identitat dels personatges protagonistes. D'una banda, sabem que la princesa grega no era filla de l'emperador Manuel, sinó neboda seva, tal com ho afirma en la *Historia Albigensium* un contemporani de Jaume I, l'historiador tolosà Guilhem de Puy Laurens. ⁹ D'acord amb el parer de la major part de bizantinistes i genealogistes, la senyora Eudòcia Comnena de Montpeller era filla, probablement, del germà gran de l'emperador Manuel, el sebastocràtor Isaac Comnè. ¹⁰ D'altra banda, des de la publicació el 1968 del testimoni dels contemporanis *Annales Pisani* de Bernardo Maragone per Winifred Hecht, sabem també que el seu promès no era Alfons el Cast, sinó el seu germà, el comte Ramon Berenguer IV de Provença, i posseïm totes les dades necessàries per tal de situar aquest fracassat projecte matrimonial entre la dinastia Comnè i la Casa de Barcelona en el seu context històric: una aliança defensiva contra l'enemic comú d'ambdós estats, l'emperador alemany Frederic I Barba-roja (1153-1190). ¹¹

La política internacional de l'emperador Manuel I Comnè (1143-1180) ha estat definida com el darrer i més seriós intent bizantí de restaurar el vell somni de dominació universal de Justinià. ¹² Però al nostre entendre aquesta és una visió excessivament exagerada de les ambicions del basileu grec. Sens dubte, Manuel Comnè combregava amb el tradicional principi ideològic bizantí que concedia a l'emperador constantinopolità en exclusiva la representació vicària de Crist a la Terra i, per tant, la dignitat de sobirà de sobirans. Tanmateix, el seu immens talent polític el feia conscient de les seves limitacions i l'imposava dues línies d'actuació molt definides. D'una banda, per tots els mitjans al seu abast, recurrent fins i tot a les armes, Manuel I cercà de consolidar la seva posició hegemònica en les àrees tradicionals d'influència bizantina: Hongria i Dalmàcia a la península Balcànica i els estats croats de Palestina i Síria, el regne de Jerusalem i el principat normand d'Antioquia. De l'altra, l'emperador esmerçà, com dèiem

7. *Llibre dels fets*, cap. 7, BRUGUERA, II, p. 12; SOLDEVILA, p. 5.

8. Veg. les «razós» del sirventès «Puis lo gens terminis floritz» de Bertran DE BORN i de la cançó «Uns volers outraidaz» de Folquet DE MARSELLA. Cf. referències bibliogràfiques a MARCOS (1996), p. 33-40.

9. Guilhem de PUY LAURENS, *Historia Albigensium*, Recueil des Historiens des Gaules et de la France 19, p. 201.

10. Cf. la discussió de les fonts i de les teories de Szabolcs DE VAJAY i Konstandinos BARZOS a MARCOS (1996), p. 24-53.

11. Veg. MARAGONE, p. 69. Cf. l'article de W. HECHT, «Zur Geschichte der Kaiserin Eudoxia von Montpellier, Eudoxia Komnena», *Revue d'Études Byzantines*, núm. 26 (1968), p. 161-169.

12. Sobre els judicis historiogràfics de la política exterior de Manuel Comnenos veg. MAGDALINO (1993), p. 15-17. Per a una visió general, veg. MARCOS (1996), p. 86-133.

abans, molts esforços i cabals a fi de neutralitzar militarment i diplomàtica els potencials adversaris d'Occident: el regne normand de Sicília, el Sacre Imperi Romà i les repúbliques italianes de Venècia, Gènova i Pisa. Amb les seves constants intervencions en socors dels enemics dels seus enemics, Manuel I es guanyà l'apel·lació de «lo mellor home de crestians en aquell temps», tal com l'anomena el rei Jaume en el seu *Llibre*.¹³ Els primers quinze anys del seu regnat, entre 1143 i 1158, el basileu mantingué l'aliança antinormanda amb el Sacre Imperi Romà, signada pel seu pare Joan II Comnè amb l'emperador alemany Conrad III el 1142. La pujada al tron d'Occident de Frederic I Barba-roja el 1152 forçà, tanmateix, Manuel I a adoptar un canvi d'estratègia. El Tractat de Constança de 1153 entre l'emperador Hohenstaufen i la Santa Seu significava la declaració de Bizanci i Sicília com a enemics comuns del Sacre Imperi i del Papat. Després d'una expedició militar fracassada contra el regne normand l'any 1156, Manuel Comnè s'apropà diplomàticament al jove rei Guillem I de Sicília i signà un pacte amb ell la primavera de 1158, per mitjà del qual l'Imperi bizantí reconeixia finalment, després de gairebé trenta anys, l'existència del regne de Sicília.

Fins a la mort de Manuel I, el 1180, l'enemic occidental més poderós de Bizanci fou l'emperador alemany, contra el qual el basileu mobilitzà tots els seus adversaris potencials d'Europa, especialment a la península Italiana.¹⁴ Treient profit del cisma que per voluntat de Barba-roja dividia l'Església d'Occident, l'emperador bizantí negocià amb el papa Alexandre III la unió eclesiàstica entre Roma i Constantinoble a canvi de fer oficial el reconeixement papal de Manuel com a únic emperador romà. A desgrat de la seva profunda i antiga enemistat amb l'emperador alemany, el pontifex no gosà comprometre l'autoritat de la Santa Seu en un afer tan perillós, que podia comportar la pèrdua definitiva de la prerrogativa papal de nomenament d'emperadors a Occident. Com a campió del partit antialemany d'Itàlia, l'emperador Manuel defensà amb les armes en tres ocasions el port filobizantí d'Ancona i donà suport financer i polític a les ciutats de la Lliga Llombarda alçades el 1167 contra Barba-roja: Milà, Venècia, Verona, Pàdua, Vicenza, Treviso, Cremona, Brescia, Bergamo, Lodi, Parma, Piacenza, Màntua, Ferrara, Bolonya i Mòdena.

Element bàsic i constant de la seva política italiana fou també el moviment d'oscil·lació pendular entre les dues repúbliques marítimes rivals de la Mediterrània occidental, Gènova i Pisa, que, a desgrat dels avantatges de què gaudia la Sereníssima República de Venècia en territori bizantí, competien entre si per obtenir una posició hegemònica en el comerç de la Romània i el Llevant, i es trobaven en estat de guerra des del saqueig del barri genovès de Constantinoble pels pisans el 19 de juny de 1162. Coneixent l'interès de Barba-roja per una prompta resolució d'aquest conflicte, al principi Manuel Comnè atia subtilment l'enemistat entre les repúbliques i, finalment, l'any 1170 signà pactes separats amb ambdues. Tanmateix, l'adveniment de la darre-

13. *Llibre dels fets*, cap. 2, BRUGUERA, II, p. 8; SOLDEVILA, p. 4.

14. Cf. GEORGI, TODT i MARCOS (1996).

ra dècada de la seva vida comportà una greu crisi del sistema d'aliances sobre el qual havia basat fins aleshores tota la seva política exterior. Una rere l'altra, totes les potències que havien col·laborat amb el basileu en el seu llarg i incruent combat contra Barba-roja cercaren l'amistat de l'emperador alemany. El bruscatrençament de relacions entre Manuel Comnè i els venecians el 1171 tingué com a conseqüència l'apropament de la república de Sant Marc a Frederic I.

D'ençà, Venècia treballà per aconseguir la reconciliació entre l'emperador alemany i els seus adversaris d'Itàlia. Després del fracàs del darrer intent alemany de resoldre el conflicte per la força amb la derrota de les tropes imperials a la batalla de Legnano el 29 de maig de 1176, triomfaren les tesis venecianes i s'iniciaren les negociacions, que van acabar l'estiu de 1177 amb la signatura a la ciutat de la llacuna d'una pau quadripartida entre l'emperador Frederic, el papa Alexandre III, la república de Venècia, el rei Guillem II de Sicília (1166-1189) i les ciutats de la Lliga Llombarda. D'aquests acords universals només quedà exclòs l'emperador bizantí, que acabava de patir una greu derrota militar a la batalla de Miriokèfalon davant les tropes del soldà d'Icni el 17 de setembre de 1176. Sentint-se amenaçat per aquesta nova constel·lació de potències aliades a Occident, Manuel Comnè dirigí la seva atenció al cercle dels potencials damnificats pel triomf final de Barba-roja i entre ells s'esforçà per renovar els antics lligams d'amistat i per establir-ne de nous. En aquesta tasca, la república de Pisa, greument perjudicada per la intervenció militar a la Toscana del canceller imperial Christian de Mainz, li prestà consell i ajuda. Un dels fruits de la febril activitat diplomàtica conjunta de l'Imperi bizantí i la Comuna pisana els anys 1177-1178 fou precisament el compromís matrimonial d'Eudòcia Comnena amb Ramon Berenguer IV de Provença. Amb aquesta unió, que havia de complementar i equilibrar alhora les noces gairebé simultànies del jove coemperador Aleix II Comnè amb la princesa Agnès de França, filla del rei Lluís VII, l'emperador bizantí traslladava a terres transalpines el seu conflicte amb Frederic I. La correlació de forces enfrontades en aquesta regió afavoria precisament els interessos de Manuel Comnè.

Com hem dit anteriorment, la Casa de Barcelona era present a la Provença des del matrimoni de Ramon Berenguer III el Gran amb la comtessa Dolça l'any 1112.¹⁵ Des del punt de vista dels dominis feudals, la regió era dividida en dos comtats dits de Provença, els centres respectius dels quals eren Arles i Forcalquier, i un marquesat de Provença, que comprenia els territoris dels comtats d'Avinyó i Venaissin i corresponia als poderosos comtes de Tolosa i Sant Geli. Dolça de Provença era l'hereva del comtat d'Arles, però els seus drets i els dels seus descendents barcelonins eren discutits pels hereus de la seva germana Estefania, els comtes de Baus, que s'enfrontaren amb Ramon Berenguer III en el curs de les denominades *guerres bausenques*. En el testament de 1131, Ramon Berenguer III disposà que el seu fill petit Berenguer Ramon heretés la Provença i els vescomtats de Millau, Gévaudan, Carlat i Rodez, però la mort prematura del jove comte el 1144 i la minoria d'edat del seu fill convertiren en autèntic senyor

15. Per a una visió general de la presència de Catalunya-Aragó a la regió, veg. MARCOS (1996), p. 57-76.

del comtat el seu oncle i tutor Ramon Berenguer IV de Barcelona, que apareix ocasionalment en els seus documents oficials portant el títol de comte, marquès i, fins i tot, duc de Provença. Durant els vint-i-dos anys següents, oncle i nebot hagueren de defensar amb les armes i la diplomàcia la seva posició de poder a la regió no només contra els Baus, sinó també contra els ambiciosos comtes de Tolosa. En efecte, en aquestes dues dècades, el Casal de Barcelona i el Casal de Tolosa estengueren el conflicte per les fronteres del comtat de Provença a una lluita aferrisada per l'hegemonia del Midi, que acabà involucrant, amb més o menys intensitat, totes les potències amb interessos a la zona. Sobre l'enfrontament bàsic entre ambdues dinasties comtals se superposaren altres enemistats tradicionals, fins a constituir dues constel·lacions d'aliances definides. El rei Lluís VII de França, per exemple, donà suport al seu cunyat i vassall Raimon V de Tolosa, a qui pensava utilitzar com a arma per al restabliment de l'antic domini carolingi a les terres del sud de la Gàl·lia. Com a resposta, el seu gran rival, el rei Enric II d'Anglaterra, duc d'Aquitània pel seu matrimoni amb Elionor d'Aquitània, que havia estat reina de França, s'erigí en protector dels catalans fins al punt de ser designat tutor dels fills del comte Ramon Berenguer IV de Barcelona en el testament de 1162.

Les repúbliques de Gènova i Pisa, enfrontades pel control del comerç dels ports del golf de Lleó, canviaren de bàndol diverses vegades d'acord amb l'evolució dels seus interessos i de la guerra que mantenien en aigües de la Mediterrània occidental i oriental des de 1162.¹⁶ L'any 1174, Gènova optà, finalment, per signar una aliança anticatalana amb el comte Raimon V de Tolosa, la qual cosa comportà l'apropament definitiu de Pisa als senyors barcelonins de la Provença. Per la seva banda, l'emperador Frederic Barba-roja tenia també quelcom a dir en aquest conflicte. Com a rei titular de l'Arelat i comte de Borgonya pel seu matrimoni l'any 1156 amb la comtessa Beatriu, Barba-roja reivindicava la seva sobirania sobre aquest territori, que podia proporcionar-li el control de l'accés directe al nord d'Itàlia. En el conflicte per la successió al comtat de Provença-Arles, l'emperador donà, en un primer moment, el seu suport als comtes de Baus i combaté sense èxit les pretensions dels comtes de la Casa de Barcelona. Tanmateix, la necessitat de trobar aliats en l'espínosa qüestió del cisme eclesiàstic obligà Frederic a canviar d'actitud i a oferir l'any 1162 un acord a Ramon Berenguer IV de Barcelona i al seu nebot Ramon Berenguer III de Provença. A la dieta imperial de Torí de l'estiu d'aquell mateix any, el comte català de Provença prestà jurament de vassallatge a l'emperador alemany i reconegué com a legítim pontífex l'antipapa imperial Víctor IV. D'aquest acord, però, restà exclòs el comtat de Barcelona. El comte Ramon Berenguer IV havia mort de camí cap a Torí, i va deixar com a hereu dels seus dominis catalans el seu fill Alfons, un infant de deu anys que esdevingué poc després el primer comte rei, per abdicació de la seva mare, la reina Peronella d'Aragó. Entre els tutors efectius d'Alfons destaca la figura de Guilhem VII de Montpeller, el defensor més fidel dels interessos catalans al Midi i campió de la causa del papa Alexandre III. Sota la seva influència, el jove

16. A propòsit de la influència del conflicte entre Gènova i Pisa sobre la primera aliança bizantinocatalana, veg. MARCOS (1996), p. 76-86.

monarca i els seus territoris es declararen fidels a Alexandre, tot situant-se així en el bàndol antialemany. El 1166 morí el comte Ramon Berenguer III de Provença i va deixar del matrimoni amb Rica de Polònia una única filla com a hereva, Dolça, que havia estat promesa en matrimoni l'any anterior al fill del comte Raimon V de Tolosa. Gràcies novament a la intervenció del senyor de Montpeller i els seus aliats, que feren valdre els drets d'Alfons de Catalunya-Aragó, pogué evitar-se aleshores que el comte de Tolosa s'emparés de la Provença. Amb l'oposició manifesta de Frederic Barba-roja, el jove monarca consolidà durant dos anys la seva posició al Midi abans de retornar a Catalunya a la fi de 1168 i deixar el seu germà petit Ramon Berenguer com a comte de Provença sota la protecció de Gui Guerrejat de Montpeller. L'abril de 1176, el monarca català i el comte de Tolosa finalment signaren un pacte per mitjà del qual Raimon renunciava als drets de successió de Dolça de Provença, que havia mort el 1173, i acceptava a canvi la indemnització que li ofería Alfons. A banda d'això, es confirmava la partició de la Provença establerta el 1125 en l'acord entre Ramon Berenguer III de Barcelona i Alfons Jordà de Tolosa. A desgrat de les aparences, però, la pau definitiva no havia estat assolida. D'una banda, Raimon de Tolosa mantenia una ferma aliança amb Gènova, que representava una greu amenaça per als interessos comercials dels catalans i dels seus aliats en la regió, particularment per als mercaders de Montpeller. De l'altra, la seva estreta relació d'amistat amb l'emperador alemany era un motiu més d'intranquil·litat. Havien començat a Itàlia les negociacions que culminaren amb la Pau de Venècia d'agost de 1177, i era possible d'endevinar els objectius següents de la política expansionista de l'emperador. Al començament de 1177, la república de Pisa, per mitjà d'una ambaixada dirigida pel seu cònsol Ildebrando Sismondi, renovà els seus lligams d'amistat amb dues de les potències amenaçades per la constel·lació aliada de Tolosa, Gènova i el Sacre Imperi: Catalunya-Aragó i la Senyoria de Montpeller. Signaren els tractats respectivament el rei Alfons i el consell de regència del jove Guilhem VIII de Montpeller.¹⁷ Amb l'establiment d'aquesta aliança defensiva, la Corona catalanoaragonesa donà el pas decisiu a fi d'entrar per primera vegada en contacte directe amb l'Imperi bizantí.

En efecte, fou a través de Sismondi i del seu conciuatadà i amic Hormanno Paganello di Porcaria, el fill del qual es casà poc després amb una neboda de Manuel I Comnè, que els senyors catalans de la Provença iniciaren negociacions diplomàtiques amb Bizanci, probablement a la tardor de 1177.¹⁸ Per a segellar l'aliança contreta, s'acordà el matrimoni del jove comte Ramon Berenguer amb una altra neboda de l'emperador, Eudòcia Comnena. La primavera següent, el senescal de Catalunya, Ramon de Montcada, viatjà en un vaixell pisà a

17. Tractat entre Pisa i Alfons de Catalunya-Aragó: Arxiu de la Corona d'Aragó, perg. 214 d'Alfons I. Tractat entre Pisa i Montpeller: *Liber Instrumentorum Memorialium. Cartulaire des Guilhelms de Montpeller*, A. GERMAIN i C. CHABANEAU, Montpeller, 1884-1886, p. 346-348. Cf. MARCOS (1996), p. 75-76 i l'article de Maria Teresa FERRER I MALLOL i Daniel DURAN I DUELT, «Una ambaixada catalana a Constantinoble el 1176 i el matrimoni de la princesa Eudòxia», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/2 (2000), p. 963-977.

18. Per a les referències bibliogràfiques més importants, veg. MARCOS (1996), p. 139-146.

Constantinoble i portà una ambaixada d'Alfons de Catalunya-Aragó a l'emperador Manuel. Durant la seva estada a la capital imperial, Montcada s'ocupà dels negocis del monarca català i conegué l'italià Lleó Toscà, que li dedicà amb amables paraules la seva traducció llatina de la *Divina Litúrgia* de sant Joan Crisòstom. Mentre el senescal complia la seva missió al Bòsfor, Eudòcia Comnena i el seu seguici emprènien el camí cap a Provença, on els esdeveniments s'havien precipitat. Després del seu triomf diplomàtic a Venècia, l'emperador Frederic havia dedicat els darrers mesos de 1177 i els primers de 1178 a consolidar la seva posició al nord d'Itàlia. El juliol de 1178 travessà els Alps i es dirigí a Arles amb la intenció de reivindicar els seus drets sobirans sobre la regió. En el curs de la seva marxa triomfal a través del sud de França, Barba-roja rebé l'adhesió de tots els enemics de la Casa de Barcelona: el comte Raimon V de Tolosa, el comte Guilhem II de Forcalquier i Bertran de Baus. Tots ells assistiren a la cerimònia de coronació de Frederic com a rei de l'Arelat el 30 de juliol a l'església de Saint Trophime d'Arles.¹⁹ Ni Alfons, ni el seu germà Ramon Berenguer hi acudiren. Com afirma Bernardo Maragone en els seus *Annales Pisani*, fou aleshores quan els prínceps catalans temeren provocar la còlera de l'Staufer amb les noces bizantines i refusaren l'acompliment del compromís que tenien contret amb els llegats de Manuel.²⁰ La millor solució a fi de conservar l'aliança entre Bizanci i la Provença es presentà en la figura del jove senyor de Montpeller, Guilhem VIII, amic fidel de la Casa de Barcelona i de la república de Pisa. El matrimoni de Guilhem i Eudòcia se celebrà poc després, i el maig de 1180 el senyor de Montpeller acompanyà personalment fins a Pisa la princesa Agnès de França, promesa d'Aleix II Comnè, fet que palesa el seu compromís polític amb l'Imperi grec. Amb les noces gairebé simultànies del seu fill Aleix amb la filla del rei Lluís VII de França, i de la seva filla Maria amb Ranier de Montferrat, Manuel Comnè culminà el disseny de les seves noves aliances en el camp dels enemics de Frederic Barba-roja. Havia establert vincles d'amistat i parentiu amb el regne de França, la Corona catalanoaragonesa, la república de Pisa, la senyoria de Montpeller i el marquesat de Montferrat, tot debilitant en conseqüència la posició de l'emperador alemany a la Toscana, al nord d'Itàlia i al sud i l'est de França. Tanmateix, la mort de Manuel I el 24 de setembre del mateix any 1180 posà fi al llarg enfrontament diplomàtic entre els dos imperis. Bizanci, immersa en una greu crisi successòria, desaparegué momentàniament de l'escena política occidental, i la primera aliança bizantinocatalana es dissolgué tan ràpidament com el matrimoni d'Eudòcia Comnena i Guilhem VIII. Repudiada l'any 1187 pel senyor de Montpeller, l'«emperairitz» dels trobadors es retirà al monestir d'Aniane, on acabà, *sancto fine*, els seus dies en una data indeterminada.²¹

19. Cf. l'article de Johannes FRIED, «Friedrich Barbarossas Krönung in Arles (1178)», *Historisches Jahrbuch*, núm. 103 (1983), p. 347-371.

20. Veg. MARAGONE, p. 69.

21. Sobre el matrimoni d'Eudòcia Comnena i Guillem VIII de Montpeller i el destí posterior de la senyoria de Montpeller fins a la mort de la reina Maria de Catalunya-Aragó el 1213, veg. MARCOS (1996), p. 161-180.

Quan hi hagué el segon encontre diplomàtic entre catalans i bizantins vuitanta anys després, la situació política a la Mediterrània havia canviat completament. El poderós Imperi bizantí de Manuel I Comnè s'havia esfondrat vint anys després de la seva mort. L'any 1203, les tropes franques, alemanyes i venecianes de la quarta croada s'havien desviat del seu objectiu declarat d'atacar el Soldanat d'Egipte per tal d'intervenir a Constantinoble en favor del derrocat emperador Isaac II Àngel, sogre del duc Felip de Suàbia, rei de Romans i fill de Frederic Barba-roja. Després de l'esclat d'una revolució antillatina a la ciutat, el 12 d'abril de 1204 els croats s'empararen per la força de Constantinoble i de la resta de l'Imperi, amb la qual cosa es feren realitat els temors d'Aleix I Comnè i els seus successors. A continuació, es repartiren entre ells les despulles de la Romània. La major part de la capital i una quarta part del territori fou assignada al nou emperador de Constantinoble, que anomenem *Ilatí* a fi de distingir-lo en raó del seu origen i confessió religiosa dels emperadors bizantins. El comte Balduí de Flandes fou el primer monarca d'una dinastia que passà l'any 1217 a portar el nom de l'aristocràtica família francesa dels Courtenay, que fou reconeguda com la legítima propietària del tron de Bizanci per la Santa Seu i per totes les potències d'Europa occidental, que, d'aleshores ençà, denominaren aquest sobirà *Imperator Constantinopolitanus*. Un altre cap croat, el marquès Bonifaci de Montferrat, fundà el regne de Tessalònica, que abastava les zones limítrofes de Macedònia i Tessàlia. Per la seva banda, la Sereníssima República de Venècia aprofità la victòria per a fundar un autèntic imperi colonial a la regió. Sense cap relació de vassallatge amb l'emperador Ilatí, el dux venecià, que posseïa les illes de Creta, Eubea, Andros i Naxos i els ports més importants dels mars Jònic, Egeu i de Màrmara, es feia dir amo i senyor de la quarta part i la meitat d'una altra quarta part de la Romània. En els anys que seguiren a la presa de Constantinoble, sorgiren entorn d'aquests tres centres principals de poder tot un seguit de petits estats feudals, vinculats entre si per complexos lligams de vassallatge, que constitueixen allò que denominem la Grècia franca o llatina. En el futur, foren especialment importants per als interessos catalans a la regió el ducat d'Atenes, fundat per la família borgonyona dels De la Roche, i el principat d'Acaia o Morea, conquerit pels francesos Villehardouin.

Mentre els francs consolidaven les seves posicions en les terres europees de l'Imperi grec, els exiliats de Constantinoble s'agrupaven per a la resistència. El nucli més important s'establí a la ciutat microasiàtica de Nicea, on l'any 1208 el patriarca ecumènic de Constantinoble, dipositari de la tradició ortodoxa, coronà emperador un gendre del difunt Aleix III Àngel, Teodor I (1208-1222), fundador de la dinastia Lascàrida. Sota el comandament de Teodor i del seu successor Joan III Ducas Vatatzes (1222-1254), l'estat petit, però fort i cohesionat, que denominem Imperi de Nicea afrontà amb èxit els seus enemics d'Àsia Menor i Europa, entre els quals hi havia també alguns prínceps d'origen bizantí, com els seus parents Àngel, que els disputaren el títol imperial i establiren estats independents a l'Epir, Tessàlia i Macedònia. Seguint l'ancestral tradició dels basileus bizantins, els emperadors de Nicea cercaren les aliances necessàries per a impedir la formació de grans coalicions enemigues i poder consumir així l'objectiu de restaurar l'Imperi grec en la seva capital secular. En especial, s'esforçaren per evitar la materialització

de les diverses iniciatives de croada en suport de l'Imperi llatí de Constantinoble promogudes per la Santa Seu. Per aquesta raó, Joan III Ducas Vatatzes buscà, primerament, l'amistat de l'emperador alemany Frederic II i el 1244 es casà amb una filla il·legítima d'aquest, Constança, germana del futur rei Manfred de Sicília i, anys a venir, personatge cabdal en la història de les relacions bizantinocatalanes. La impietosa aliança dels dos emperadors herètics provocà la còlera del papa Innocenci IV, que el 1245 en el concili I de Lió deposà solemnement Frederic II i predicà la croada en auxili de l'Imperi llatí de Constantinoble. Tanmateix, l'emperador Joan III s'adreçà personalment a la cúria romana i obrí converses amb els llegats del papa per aconseguir la unió de les esglésies. D'aquesta forma, el basileu s'assegurà la neutralització momentània de l'amenaça croada, d'altra banda, difícilment realitzable mentre l'enemistat entre el pontífex i l'emperador alemany continués pertorbant el panorama polític europeu, i pogué prosseguir tranquil·lament els preparatius diplomàtics i militars de la reconquesta de Constantinoble.

Mentre Joan Ducas Vatatzes teixia la xarxa que havia d'ofegar els seus enemics, l'emperador llatí Balduí II tractava d'aconseguir el suport militar i financer dels seus amics d'Occident. A banda dels seus lligams tradicionals d'amistat i parentiu amb la monarquia dels Capets, la dinastia Courtenay estava emparentada amb les principals cases reials europees. La dona de Balduí, l'emperadriu Maria, era filla de l'exrei de Jerusalem, Joan de Brienne, i de la seva segona muller, la infanta Berenguera de Castella, germana de Ferran III el Sant i tia d'Alfons X el Savi. Els germans de l'emperadriu, els comtes Alfons d'Eu, Lluís de Beaumont i Joan de Montfort, feren llargues estades a la cort castellana, i la mateixa Maria de Brienne obtingué d'Alfons X els cabals necessaris per a rescatar el seu fill, Felip de Courtenay, de les mans d'uns mercaders venecians que el retenien com a penyora d'un préstec no retornat.²² Per la seva banda, la segona muller de Jaume I, la reina Violant d'Hongria, era filla de Violant de Courtenay, germana de l'emperador Balduí II de Constantinoble. Promogut pel papa a fi de refermar la posició de Catalunya-Aragó en el bàndol antimperial, el nou matrimoni del rei comportava també un component prollatí en la seva política europea.²³ A desgrat d'aquests vincles, però, vint anys després el Conqueridor no dubtà a entendre's amb el botxí de l'Imperi llatí.

L'equilibri de forces a l'occident i a l'orient d'Europa es veié greument afectat per una sèrie d'esdeveniments que es produïren al principi dels anys cinquanta del segle XIII.²⁴ La mort de Frederic II el 13 de desembre de 1250 i la del seu fill i hereu Conrad IV quatre anys després, com-

22. Cf. BALLESTEROS BERETTA, p. 137-140, i els articles de R. L. WOLFF, «Mortgage and Redemption of an Emperor's Son: Castile and the Latin Empire of Constantinople», *Speculum*, núm. 29 (1954), p. 45-84, reproducció a *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Variorum Reprints, Londres, 1976; i Cristina SEGURA GRAÍÑO i Agustín TORREBLANCA LÓPEZ, «Personajes bizantinos en la corte de Alfonso X», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 15 (1985), p. 179-187.

23. Cf. ENGELS, p. 254.

24. Per a una visió general de la fi de l'Imperi dels Hohenstaufen, veg. RUNCIMAN, p. 19-41.

portà la fi de l'Imperi dels Hohenstaufen i el triomf del partit del papa. L'herència de les corones imperial, de Jerusalem i de Sicília corresponia al fill de Conrad, l'infant Conradí, refugiat amb la seva mare a la cort del duc de Baviera. De tot aquest patrimoni acumulat i conservat gràcies a la destresa política del seu avi, només li fou reconeguda al petit Staufer la dignitat de rei de Jerusalem per l'Alta Cort d'Acree, que en nom del sobirà absent nomenà batlle del regne el rei Hug II de Xipre. El Sacre Imperi Romà esdevingué motiu de llargs debats diplomàtics entre els dos candidats a la corona imperial, ambdós elegits rei de romans l'any 1257, el comte Ricard de Cornwall, germà del rei Enric III d'Anglaterra, i el rei Alfons X de Castella. En aquest conflicte conegut amb el nom de *negoci de l'Imperi*, el paper d'àrbitre li corresponia al papa, que, traient profit de l'absència d'un emperador a Occident, demorà la resolució gairebé dues dècades. A l'últim, Conradí fou privat de l'herència de l'antic regne normand de Sicília per un germà il·legítim del seu pare, el príncep Manfred de Tarent. Contra la voluntat del papa Innocenci IV, Manfred es féu coronar rei de Sicília el 10 d'agost de 1258 a Palerm, i restaurà així l'odiada dominació dels Hohenstaufen al sud d'Itàlia. Tement la conjunció dels gibel·lins de les ciutats del nord de la península amb el nou campió de la seva causa, el papa Innocenci i el seu successor Urbà IV encetaren una nova empresa diplomàtica, el famós *negoci de Sicília*, que consistia en la recerca d'un príncep europeu que acceptés la investidura papal com a rei de Sicília i organitzés la conquesta militar del territori. Després d'un intent fracassat d'apropament a la cort anglesa, la diplomàcia romana centrà els seus esforços a seduir la casa reial de França per al seu projecte, en concret, el germà petit de Lluís IX el Sant, l'ambiciós príncep Carles, comte d'Anjou, de Maine i de la Provença. Tractant d'evitar la materialització d'aquesta amenaça, Manfred de Sicília s'adreçà a l'adversari més destacat del temut pretendent, el rei Jaume I de Catalunya-Aragó.

El 1256, el monarca català s'havia vist obligat a signar la Pau de Sòria, amb el seu gendre Alfons X de Castella i el Tractat de Corbeil, el 1258, amb el rei Lluís IX de França. En certa mesura, ambdós acords comportaven el reconeixement explícit de la debilitat de la posició de Catalunya-Aragó a la Península i al sud de França.²⁵ D'una banda, el pacte de Sòria era fruit de l'aïllament en què es trobava el rei català per causa de les bones relacions d'Alfons X amb el rei Tibald II de Navarra i de la seva entesa secreta amb el cabdill rebel musulmà al-Azrac. L'elecció del rei castellà *in regem Romanorum* l'any següent alarmà profundament el seu sogre, perquè implicava també diplomàticament un intent de reivindicació de l'antiga dignitat *d'Imperator Hispaniarum*. De l'altra, el Tractat de Corbeil significava l'acceptació oficial per la Corona catalanoaragonesa de l'*statu quo* polític del sud de França després de la fi de la croada albigesa. Per la Pau de París de 1229 i el matrimoni consegüent de Joana de Tolosa amb Alfons de Poitiers, el comtat de Tolosa es trobava ja en mans de la casa de França.

25. Per a una visió general de la política exterior de Jaume I entre 1258 i 1266 amb referències bibliogràfiques, veg. MARCOS (1996), p. 185-251.

El gener de 1246, malgrat els esforços combinats de Jaume el Conqueridor, Raimon VII de Tolosa i Ramon Berenguer V de Provença, que tractaren d'impedir-ho per mitjà de diversos projectes matrimonials, el comtat de Provença havia passat també de la dinastia de Barcelona a la dels Capets pel matrimoni de la comtessa Beatriu amb Carles d'Anjou. Amb aquest enllaç, França assolí l'objectiu de controlar els ports del golf de Lleó i posava les bases de la seva expansió política i comercial a la Mediterrània occidental. Davant l'escomesa simultània dels seus adversaris, Jaume I cercà, d'una banda, el suport oficial de la Santa Seu i del rei Lluís IX de França, ambdós interessats a mantenir sota control les ambicions hegemòniques del rei de Castella i, de l'altra, s'arriscà a acceptar els oferiments d'aliança que li féu l'arxienemic del Papat, Manfred de Sicília.

El 28 de juliol de 1260 es féu oficial a Barcelona el compromís matrimonial de l'infant Pere amb Constança de Sicília, filla de Manfred d'Hohenstaufen. La reacció de la cúria romana i les corts de França i Castella a aquest anunci, que comportava el trencament de l'aïllament diplomàtic decretat contra Sicília, fou molt violenta.²⁶ El papa Urbà IV s'adreçà al rei Jaume en termes molt durs, i li exigí l'anul·lació del vincle. Lluís IX de França amenaçà d'impedir el casament del seu fill i hereu Felip amb la infanta Isabel, filla de Jaume I. Alfons X mostrà també el seu disgust per l'aliança del seu cunyat amb un dels seus rivals per l'herència de Frederic II. A desgrat de tantes protestes, ni el Conqueridor ni el seu fill renunciaren a l'enllaç, i les noces de Pere i Constança se celebraren, finalment, a Montpeller el 13 de juny de 1262. Dues setmanes després, el rei de França consentia les bodes de Felip i Isabel després que Jaume jurés que no prestaria mai ajuda a Manfred contra l'Església ni permetria que el seu fill ho fés. Malgrat aquest compromís, però, l'objectiu del rei català en promoure aquesta aliança amb Sicília s'havia acomplert. L'expansió mediterrània de l'ambició comte francès de la Provença es trobava amenaçada per la renovació de l'antic acord entre el comte rei de Barcelona i el príncep normand de Sicília. Al mateix temps, gràcies a la seva aliança amb Manfred, la Corona catalanoaragonesa podia, d'una banda, reforçar els seus lligams polítics i econòmics amb el Soldanat hafsida de Tunísia, tributari del rei de Sicília des del regnat de Frederic II i, de l'altra, aprofundir els contactes diplomàtics amb el Soldanat mameluc d'Egipte, amic tradicional dels Hohensatufen, per establir un consolat català a Alexandria. Pel seu cantó, Manfred havia trobat un defensor en la persona d'un dels monarques més respectats de la cristiandat per causa dels seus èxits croats a Mallorca i València. Amb aquest pas volia consolidar la imatge de devot sobirà cristià que en aquests moments tractava de construir per mitjà de la seva aliança paral·lela amb l'emperador llatí de Constantinoble.

En efecte, poc després de la seva coronació com a rei de Sicília, Manfred es posà al davant d'una coalició, definida com *antinatural*, dels enemics de l'Imperi bizantí de Nicea.²⁷ Com a caps de les potències més importants de la Grècia llatina, hi formaven part l'emperador Balduí II de

26. Cf. MARCOS (1996), p. 205-218.

27. Cf. GEANAKOPOLOS, p. 47-59.

Courtenay i el príncep d'Acaia-Morea, Guillem de Villehardouin. Els adversaris grecs de Nicea hi eren també representats pel dèspota Miquel II Àngel d'Epir i els seus fills Nicèfor i Joan. Per segellar aquesta insòlita aliança grecollatina, s'acordaren els matrimonis de les dues filles de Miquel, Helena i Anna Angelina, amb Manfred de Hohenstaufen i Guillem de Villehardouin, respectivament. Com a dot d'aquest enllaç, el rei de Sicília rebé l'illa de Corfú i les ciutats de Valona, Durazzo i Berat, i es renovaren així les aspiracions dels seus predecessors normands a les terres de l'altra riba de l'Adriàtic. A desgrat dels imponents contingents militars que pogueren reunir-se a l'Epir la primavera de 1259, les inevitables tensions internes provocaren la derrota de la coalició davant les tropes de Nicea a la batalla de Pelagònia. D'aquesta lluita que significava la darrera esperança de supervivència per a l'Imperi llatí, en sortí victoriós el nou emperador bizantí Miquel VIII Paleòleg (1259-1282), que d'aleshores ençà esdevingué la figura política més important de la Mediterrània oriental.

Descendent d'emperadors per llinatge patern i matern, Miquel Paleòleg havia iniciat la seva imparable carrera ascendent a la cort de Nicea a la dècada dels quaranta, i havia mostrat de bell antuvi un gran talent per a la intriga i la duplicitat.²⁸ A la mort de Teodor II Làscaris l'agost de 1258, Miquel, com a cap del partit dels aristòcrates, s'emparà del poder, primerament, com a tutor legal del petit basileu Joan IV Ducas Làscaris i, posteriorment, a títol d'emperador. Després d'aconseguir derrotar les tropes de Manfred a Pelagònia, Miquel VIII accelerà els preparatius de la imminent reconquesta de Constantinoble. El març de 1261 signà a la ciutat de Nimfea un tractat amb Gènova, per mitjà del qual l'emperador es comprometia a recompensar el suport militar que demanava de la flota genovesa amb la futura posició de privilegi de què gaudiria la República en el restaurat Imperi bizantí. Pocs mesos després, un escamot grec ocupà per sorpresa Constantinoble el 25 de juliol de 1261. Sense temps per a defensar-se, l'emperador Balduí II, el patriarca llatí i la guarnició franca abandonaren precipitadament la capital. El 15 d'agost següent, Miquel VIII Paleòleg, aclamat pels constantinopolitans com a *nou Constantí*, s'instal·là a l'antic palau imperial. Durant la tardor i l'hivern de 1261, l'emperador consolidà la seva posició en l'interior de l'Imperi. Després de rebre la corona per segona vegada de mans del patriarca Arseni, Miquel procurà el matrimoni de les filles solteres del difunt emperador Teodor II, les princeses lascàrides, amb nobles estrangers, i permeté la marxa cap a Sicília de la vídua de Joan III Ducas Vatatzes, Constança-Anna de Hohenstaufen, germana de Manfred, a canvi de rescatar del seu captiveri el cèsar Aleix Estrategòpulos.²⁹ A l'últim, desafia la còlera del patriarca i dels partidaris de l'antiga família imperial, en ordenar el 25 de desembre de 1261 que l'emperador legítim Joan IV Ducas Làscaris fos eixorbat i empresonat de per vida en una llunyana fortalesa d'Àsia Menor. En plena possessió del poder, Miquel VIII pogué consagrar-se aleshores a l'exercici d'una complexa política exterior que tenia, en essència, els

28. Sobre Miquel VIII Paleòleg, veg. GEANAKOPLIS, pàssim. Per a una visió de la seva política exterior entre 1258 i 1266, veg. MARCOS (1996), p. 252-296.

29. Sobre la data de la partida de Constança de Hohenstaufen cap a Sicília, veg. FAILLER (1980), p. 77-85.

mateixos objectius que la del seu predecessor Manuel I Comnè: l'increment i la conservació de les posicions adquirides fonamentalment per mitjà de la diplomàcia, defugint els enfrontaments bèl·lics oberts.

La primera reacció del papa Urbà IV a la notícia de la caiguda de l'Imperi llatí de Constantinoble havia estat la predicació d'una croada contra els cismàtics bizantins. Ben aviat, però, l'actitud del pontífex canvià quan comprengué el profit que Manfred de Sicília pretenia treure d'aquesta iniciativa. L'exiliat emperador Balduí II havia trobat refugi a la cort de l'Staufer i n'havia fet el campió de la seva causa. Els anys següents, Balduí de Courtenay visità les corts de França, Catalunya i Castella a fi de demanar ajuda militar i econòmica per a l'empresa de reconquesta de l'Imperi sota la direcció del monarca sicilià amb el suport de Venècia. Els seus esforços, tanmateix, foren inútils, i no aconseguí altra cosa que enemistar-se greument amb la Santa Seu. Per fer encara més impossible l'acord dels seus enemics, Miquel VIII Paleòleg reprengué novament les converses amb la cúria romana sobre la unió de les esglésies, i obtingué d'aquesta manera una certa immunitat diplomàtica mentre visqué el papa Urbà IV. El 1265, però, ocorregué un esdeveniment cabdal que canvià radicalment la geografia política de la Mediterrània i afectà greument els interessos de l'Imperi bizantí.

Després de llargues i difícils negociacions, el papa francès Climent IV, vint dies després de la seva elevació al solí pontifici, investí rei de Sicília el comte Carles d'Anjou i de la Provença el 26 de febrer de 1265. Després de gairebé un any de frenètics preparatius militars i diplomàtics, l'exèrcit angeví creuà el gener de 1266 la frontera entre el patrimoni de sant Pere i el regne de Sicília i inicià la invasió.³⁰ Un any exacte després de la infeudació papal, el 26 de febrer de 1266, Carles d'Anjou vencé al camp de batalla de Benevent les tropes comandades per Manfred de Hohenstaufen, que perdé la vida en el combat. Mentre el nou rei feia l'entrada triomfal a Nàpols, els gibel·lins prenien els camins de l'exili que portaven o bé, en direcció nord, a la residència muniquesa on vivia encara retirat el legítim hereu dels Hohenstaufen, el jove Conradí, o bé, travessant el mar, a la cort valenciana de l'infant Pere i la seva muller Constança, a qui els fidels partidaris de Manfred ja anomenaven *madona la reyna*. Fins aleshores, la Corona catalano-aragonesa, lligada per les seves promeses de neutralitat a Lluís IX de França, no havia mostrat públicament el seu refús a la conquesta angevina de Sicília. A desgrat del desig que sentia l'infant Pere d'intervenir a favor del seu sogre, el rei Jaume evità qualsevol moviment que pogués comprometre les seves relacions amb la Santa Seu. D'altra banda, en el moment que tingué lloc la invasió angevina, el monarca català i el seu fill lluitaven al regne de Múrcia contra els súbdits musulmans rebels del rei de Castella. El Conqueridor, plenament implicat en una empresa croada finançada per l'Església, no podia obertament prendre partit pel seu consogre Manfred. Tanmateix, per al rei Jaume, la conquesta de Sicília no representava només un ultratge personal per les seves implicacions familiars, sinó també un cop sever a la política catalana a la

30. Sobre la investidura de Carles d'Anjou i la invasió i conquesta de Sicília, veg. RUNCIMAN, p. 69-97.

Mediterrània occidental, aleshores un veritable llac francès. S'havia acabat la tradicional amistat entre la Casa de Barcelona i la monarquia normanda que havia caracteritzat les relacions catalanosicilianes des dels temps de Cap d'Estopes, i començava una etapa d'enfrontaments que demanava una nova política d'aliances. En aquest nou ordre mediterrani, era inevitable un nou apropament de Bizanci a la Corona catalanoaragonesa.

En efecte, la conquesta angevina havia tingut també conseqüències funestes per al restaurat Imperi bizantí. El nou monarca sicilià havia assumit com a pròpia la tradicional política normanda d'enemistat amb Bizanci i havia reprès, amb l'aprovació del papa, els contactes amb Balduí II de Courtenay per a l'organització d'una empresa de reconquesta de Constantinoble, l'anomenat *negoci de Constantinoble*. Conscient d'aquesta amenaça, Miquel VIII Paleòleg desplegà novament totes les seves armes diplomàtiques davant la cúria romana a fi d'obtenir la protecció del pontífex. En aquesta ocasió, a l'habitual promesa d'aconseguir la unió de les esglésies hi afegí un seriós compromís de col·laboració en la croada a Orient, el *negoci de Terra Santa*, que tractava d'organitzar el papa Climent IV.³¹ Des de l'ascensió de l'emir Baibars al tron del Soldanat mameluc d'Egipte la tardor de 1260, la situació de les restes dels antics estats croats de Palestina i Síria havia esdevingut veritablement desesperada. Les peticions de socors que des d'Ultramar arribaven a Occident no havien trobat a penes resposta per causa del conflicte entre el papa i Manfred de Sicília. L'endemà mateix de la conquesta angevina del regne, el pontífex consagrà tots els seus esforços a preparar l'empresa *in auxilium Terrae Sanctae*. Climent IV pensava en el passatge d'un contingent no gaire nombrós de tropes de reforç sota el comandament del marquès Joan de Brandenburg, però, en contra de la seva voluntat inicial, el projecte inicial adquirí dimensions més grans quan s'hi involucraren el rei Lluís IX de França, que desitjava retornar a Orient després de la seva croada fracassada de 1250, i els seus parents, el rei Teobald II de Navarra i el comte Alfons de Poitiers i Tolosa. Després que el rei Lluís pronunciés els seus vots croats en un acte solemne celebrat a la Santa Capella de París el 25 de març de 1267, el papa posà a disposició del monarca francès tots els recursos financers i organitzatius de l'Església i exhortà la resta de prínceps europeus a integrar-se en el projecte de croada dels Capets. Entre els qui foren aconsellats en aquests termes pel pontífex hi havia el rei Jaume I. En una ambaixada enviada a la cúria papal de Viterbo al principi de 1267, el Conqueridor havia comunicat a Climent IV la seva intenció de partir a Terra Santa per a combatre els mamelucs.³² En contra del que es podia esperar, el papa respongué molt enutjat a aquest anunci, perquè desconfiava profundament de les veritables intencions del monarca català. En aquells moments, Jaume I tractava d'obtenir del pontífex l'anul·lació eclesiàstica de la seva unió amb Teresa Gil de Vidaure i el permís per a legalitzar la seva relació de concubinat amb

31. Sobre l'organització de la croada a Terra Santa entre 1265 i 1269, veg. MARCOS (1996), p. 302-358. Per a resum de la qüestió, veg. MARCOS (1998).

32. Veg. la resposta de Climent IV (POTTHAST 19.922) a MARTÈNE, II, p. 440 (núm. 426). Sobre el matrimoni del rei amb Teresa Gil de Vidaure i el seu efecte sobre les relacions amb el papat, cf. MARCOS (1996), p. 314-317 i 325-328.

Berenguera Alfonso, filla de l'infant castellà Alfonso de Molina. Com que creia que el rei volia ensarronar-lo amb falses promeses de croada i coneixia les limitades possibilitats econòmiques de la Corona catalanoaragonesa, Climent IV es limità a amonestar el Conqueridor per la seva conducta immoral i ignorà la possible seriositat del seu projecte. Gens interessat a posar les seves forces al servei de l'empresa de Lluís IX de França, Jaume I s'inclinà, finalment, pel projecte alternatiu que Miquel VIII Paleòleg presentà a Viterbo la primavera de 1267.

El cap visible de la croada de Paleòleg era el seu gendre Abaqa, el poderós il-khan mongol de Pèrsia, arxienemic de les potències islàmiques d'Orient.³³ En el curs de les seves expedicions de conquesta del Pròxim Orient i de l'Orient Mitjà a partir de 1250, que havien culminat el 1258 amb la destrucció del califat abbàsida de Bagdad, el seu pare Hülegü, mort l'any 1265, havia gaudit del suport de les potències cristianes amenaçades pel Soldanat seljúcida d'Icni i pel Soldanat mameluc d'Egipte. Durant la invasió mongola de Síria i Palestina el 1260, el rei Hethum I de la Petita Armènia i el seu gendre, el príncep franc Boemond VI d'Antioquia, vassalls de l'il-khan, havien tractat inútilment de convèncer els barons del regne de Jerusalem perquè participessin amb les tropes d'Hülegü en un atac conjunt contra els mamelucs. La derrota dels mongols a 'Ain Ğālūt davant les forces comandades pel futur soldà Baibars féu oblidar momentàniament aquest projecte de col·laboració, però l'evolució dels esdeveniments polítics a la regió n'imposà, uns anys després, la revifalla. L'actitud antiislàmica de l'il-khan li guanyà l'enemistat del seu parent musulmà, Berke, el khan de l'Horda d'Or, que des del seu territori a l'estepa russa del Quiptchang establí una aliança defensiva a llarga distància amb el soldà mameluc Baibars. Les tensions entre ambdues potències mongoles esclataren en enfrontaments oberts a les regions limítrofes del Caucas i repercutiren també en les relacions d'equilibri que Miquel VIII Paleòleg desitjava mantenir amb els seus poderosos veïns del mar Negre i l'Àsia Menor. A desgrat de provocar l'ira de Berke Khan i de patir-ne les conseqüències en forma de violentes incursions de búlgars i tàrtars a Tràcia, l'emperador Miquel, pressionat per l'il-khan, que controlava de fet el veí Soldanat seljúcida d'Icni, es veié obligat a estrènyer els lligams d'amistat amb la Pèrsia mongola per mitjà del matrimoni d'Abaqa amb una filla il·legítima seva, Maria Paleologuina. Tractant de treure profit de la situació, el basileu assumí aleshores com a pròpia la iniciativa de croada cristianomongola que el rei de la Petita Armènia i el príncep d'Antioquia havien seguit promovent sense èxit en les corts europees després del fracàs de 1260.³⁴ La seva iniciativa, però, no serví per a impedir la materialització de l'amenaça angevina contra l'Imperi. Efectivament, quan l'ambaixador que portava de retorn a Constantinoble la resposta amable, però freda, del papa a l'oferiment de l'emperador, probablement encara no havia abandonat la cúria papal, els dies 24 i 27 de maig de 1267 se signaren a la mateixa Viterbo els famosos pactes antibizantins, coneguts amb el nom d'aquesta ciutat, entre Carles de Sicília, l'emperador

33. Sobre els mongols de l'il-khanat de Pèrsia, veg. la introducció de HAUF a la seva edició d'Aitó.

34. Veg. MARCOS (1996), p. 331-334.

Balduí II de Constantinoble i el príncep Guillem de Morea.³⁵ Els acords donaven un termini de sis o set anys als preparatius de l'expedició contra Bizanci i preveien el pas de la major part de la sobirania directe de l'Imperi a mans del monarca angeví de Sicília. L'acord se segellà amb els matrimonis de Felip i Beatriu d'Anjou amb l'hereva de la Morea, Isabel de Villehardouin, i l'hereu de Constantinoble, Felip de Courtenay, respectivament, i amb la sanció oficial atorgada pel papa. Tanmateix, Miquel Paleòleg no es desanimà i mantingué les relacions diplomàtiques amb la Santa Seu a través d'una ambaixada del seu gendre Abaqa, que visità la cúria papal l'estiu de 1267.³⁶

En aquells moments ja s'havien iniciat els tractes entre l'il-khan de Pèrsia i el rei Jaume I per a l'organització d'una croada conjunta contra els mamelucs. Segons el relat del *Llibre dels fets*, el rei català rebé a Perpinyà el febrer de 1267 una ambaixada del «rei dels Tartres» que l'omplí d'orgull.³⁷ La crònica no ens informa del contingut del missatge d'Abaqa, però les iniciatives gairebé simultànies del seu sogre, Miquel Paleòleg, davant la cúria papal ens permeten d'afirmar que molt probablement es tractava d'una petició d'ajuda per a l'afer de Terra Santa. Per negociar a la cort de Tabriz els detalls de l'empresa, Jaume I envià a Orient un ciutadà de Perpinyà, el mercader Jaume Alarich, que romangué un any a Pèrsia. Quan Alarich es presentà, de retorn, davant el rei el mes de gener de 1269, la situació política a Occident havia canviat molt.

L'entrada a Itàlia la tardor de 1267 de les tropes gibel·lines del «jove rei» Conradí de Hohenstaufen, que hi anava a reclamar per la força l'herència dels seus avantpassats, paralitzà durant un any els preparatius de les empreses contra els mamelucs i els bizantins.³⁸ El 23 d'agost de 1268, Carles d'Anjou assolí, finalment, la victòria sobre el seu enemic a la batalla de Tagliacozzo. Un mes després, desafiant l'opinió pública europea, que considerà un escàndol i un crim la decisió del monarca angeví, Carles de Sicília féu executar Conradí i alguns dels seus partidaris més destacats públicament a Nàpols. La mort del papa Climent el novembre del mateix any i el llarg interregne papal que la seguí, d'una banda, perjudicaren notablement l'organització de la croada a Terra Santa i, de l'altra, alliberaren Carles d'Anjou de qualsevol possible pressió en contra de l'expedició antibizantina. Entre 1268 i 1270, l'emperador grec diposità totes les seves esperances en el rei Lluís de França, l'únic interlocutor europeu del qual podia esperar una protecció efectiva contra els plans de conquesta del rei de Sicília. Tanmateix, la mort del monarca francès durant la croada de Tunísia privà Miquel Paleòleg del seu valuós aliat.³⁹ En l'endemig ja havia tingut lloc la croada catalanomongola a Terra Santa.⁴⁰

35. Veg. MARCOS (1996), p. 338-342.

36. Veg. l'intercanvi epistolar a LUPPRIAN, p. 221-224 (núm. 42 i 43). Cf. MARCOS (1996), p. 343-344.

37. *Llibre dels fets*, cap. 458, BRUGUERA, II, p. 330-331; SOLDEVILA, p. 162.

38. Sobre l'estada de Conradí a Itàlia, veg. RUNCIMAN, p. 99-118.

39. Sobre les relacions entre Miquel VIII Paleòleg i Lluís IX de França, veg. MARCOS (1996), p. 435-438.

40. Sobre els preparatius de la croada catalanomongola, veg. les monografies de RÖHRICHT i CARRERAS CANDI, i MARCOS (1996), p. 359-390.

Tal com ens informa el *Llibre dels fets*, el mes de gener de 1269 arribaren a València en companyia de Jaume Alarich dos dignataris mongols i un ambaixador de l'«emperador dels grecs», l'*Imperator Graecorum* dels documents de les cancelleries europees. Mentre que l'il-khan mongol prometia unir les seves forces a les tropes del Conqueridor per atacar conjuntament el soldà mameluc, el sobirà bizantí els ofería únicament «conduyt», queviures.⁴¹ El temor de Miquel Paleòleg, d'una banda, a la invasió angevina i, de l'altra, a una reacció violenta dels seus veïns musulmans li feia impossible una implicació militar directa en el projecte. Encara que no siguin esmentats per la crònica, també formaven part del seguici els enviats del rei de la Petita Armènia, del príncep d'Antioquia i de l'emperador grec de Trapezunt, tots ells vassalls de l'il-khan persa. Mentre aquests llegats acudien la primavera d'aquell any a Gènova i París sense obtenir res més que paraules de conhort, el rei Jaume aplegava en vuit mesos els efectius necessaris per a una expedició comparable a les croades a Ultramar de Teobald I de Navarra el 1239 i Ricard de Cornwall el 1240: vuit-cents homes a cavall, entre cavallers i ballesters, prop de dos mil peons i uns trenta vaixells, que palesen el suport que la burgesia mercantil catalana donà al projecte reial.⁴² El dia 4 de setembre de 1269, l'estol croat salpà del port de Barcelona en direcció a Sant Joan d'Acre sota el comandament del mateix monarca. Pocs dies després, una terrible tempesta, descrita amb tota minuciositat al *Llibre dels fets*, obligà el Conqueridor a desembarcar a Aigüesmortes i a renunciar al seu propòsit croat.⁴³ Tanmateix, dues companyies dirigides pels fills bastards del rei, Ferran Sanxís i Pere Ferrandis, aconseguiren d'arribar a mitjan octubre al port d'Acre. La seva actuació a Terra Santa pot reconstruir-se gràcies a les fonts franques i mameluques que l'esmenten i, especialment, al *Llibre de racions d'Orient*, conservat a l'arxiu de la Corona d'Aragó, que registra la comptabilitat de les dues companyies i ens informa de l'import de la civada i els cabals que l'emperador bizantí aportà a l'empresa.⁴⁴ Finalment, la incompareixença de les forces d'Abaqa féu fracassar el projecte. Després d'una intervenció poc afortunada en una escaramussa davant les muralles de Sant Joan d'Acre, els croats catalans abandonaren Terra Santa al començament de 1270.⁴⁵ Certament, la segona iniciativa conjunta de la Corona catalanoaragonesa i l'Imperi bizantí havia acabat, com la primera, aparentment amb un fracàs. De tota manera, s'havia establert un nou canal de comunicació entre ambdues potències que donà grans fruits en un futur molt pròxim.

En aquesta època i en aquest context d'aliança amb Bizanci, Jaume I inclou, precisament, en el *Llibre dels fets*, el relat del pretès compromís matrimonial frustrat de la seva àvia Eudòcia

41. *Llibre dels fets*, cap. 482, BRUGUERA, II, p. 342; SOLDEVILA, p. 168. Veg. DÖLGER, *Regesten*, III, núm. 1966, p. 105.

42. Cf. les dades recollides a MARCOS (1996), p. 376-388.

43. *Llibre dels fets*, cap. 484-490, BRUGUERA, II, p. 342-346; SOLDEVILA, p. 168-170.

44. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, registre núm. 17, f. 117-144. Veg. una anàlisi de les dades a MARCOS (1996), p. 400-425.

45. Veg. ERACLES, p. 457-458, *Chronique du Templier de Tyr*, p. 182-186; IBN AL-FURAT I, p. 172-173 i II, p. 136-138; i AL-MAQRIZI I B, p. 76-78.

Comnena amb el rei Alfons el Cast. En llegir els capítols inicials de la crònica, d'una banda, ens sobta l'entusiasme del Conqueridor quan destaca tan emfàticament el seu vincle de parentiu amb la nissaga imperial dels Comnè. De l'altra, ens intriguen els errors del rei a l'hora d'identificar els veritables protagonistes de la història. Creiem que resulta impossible d'afirmar amb tota certesa que el rei manipulés a consciència les dades de què disposava. Com hem vist abans, el nucli de la llegenda de la senyora bizantina de Montpeller havia estat també difós al començament del segle XIII per les *vides* i *razós* dels trobadors d'Occitània. Amb o sense coneixement de la veritat, el rei acollí la versió més coneguda de l'afer en la seva obra i l'interpretà com un dels senyals prodigiosos que demostraven el favor diví envers la seva persona i la seva família. A banda del prestigi que aquesta relació amb Bizanci comportava, el relat proporcionava una justificació evident als drets de sobirania de la Corona catalanoaragonesa a la Senyoria de Montpeller, drets que eren discutits per la casa reial de França. Però el paper tan fonamental que té l'emperador Manuel en aquesta narració s'explica, al nostre entendre, també per una altra causa. Evocant el seu parentiu directe amb el famós Comnè, Jaume I refutava de manera indirecta els arguments sobre els quals es basaven les pretensions d'Alfons X de Castella a les corones del Sacre Imperi Romà i de les Espanyes. En efecte, el monarca castellà s'enorgullia de ser descendent de les dues nissagues imperials d'Occident i d'Orient: la seva mare, Beatriu de Suàbia, era néta de Frederic I Barba-roja i de l'emperador bizantí Isaac II Àngel. Els llegats pisans que proclamaren la candidatura d'Alfons a rei de Romans la primavera de 1256 no oblidaren esmentar aquest fet i tingueren cura de substituir el nom d'Isaac, massa desprestigiats pel fet d'haver estat involucrat en la catàstrofe de la quarta croada, pel del gloriós Manuel Comnè, convertit així en el principal avantpassat bizantí del rei savi. En recordar el seu propi i més directe parentiu amb el basileu, Jaume I en reivindicava l'herència i alhora afirmava els drets del Casal de Barcelona davant de les aspiracions hegemòniques de la corona de Castella. Així doncs, els lligams d'afecció entre les dinasties catalana i bizantina són exhibits al *Llibre dels fets* amb una clara intenció política.⁴⁶

En una data indeterminada, al final dels anys seixanta o començament dels setenta del segle XIII, arribaren també a Catalunya, procedents d'Itàlia, dues princeses bizantines, com les anomena Joaquim Miret i Sants, que mantingueren molt viu el record de l'Imperi d'Orient al Casal de Barcelona.⁴⁷ L'una era la famosa Constança-Anna de Hohenstaufen, vídua de l'emperador Joan III Ducas Vatatzes de Nicea, que després de la derrota i mort del seu germà Manfred cercà refugi a la cort de la seva neboda Constança de Catalunya-Aragó. En el seu equipatge portava una butlla imperial de Miquel VIII Paleòleg i el record d'unes possessions perdudes a Anatòlia que anys després va llegar al rei Jaume II. Fins a la seva mort a València el mes d'abril de 1307, «l'antiga emperadriu dels grecs» gaudí de tota mena de privilegis concedits pels seus nebots reials. L'altra princesa que arribà era Eudòcia Lascarina, una de les filles de l'emperador Teodor II

46. Per a referències bibliogràfiques, veg. MARCOS (1996), p. 47-53.

47. Veg. MIRET (1903, 1906 i 1908), MARINESCU (*Byzantion*, 1924), MASIÀ DE ROS, FAILLER (1979), BAUCCELLS I BRAVO, pàssim.

Làscaris de Nicea, casada amb el gibel·lí genovès comte Guillem de Ventimiglia per voluntat de Miquel Paleòleg. Amb ella venien el seu fill Joan i quatre filles que feren la seva fortuna a Catalunya. La gran, Làscara, es casà amb el comte Arnau Roger de Pallars; Beatriu fou l'esposa de Guillem de Montcada, senyor de Fraga; Vatatzà fou una mena d'agent al servei de Jaume II a les corts de Castella i Portugal, i Violant, la menor, fou infeliç en el seu matrimoni amb Pere d'Ayerbe. Totes elles foren molt respectades per la família reial, que les tractà de parentes consanguínies en els seus documents, les titulà *infantes de Grècia* i els atorgà moltes rendes i privilegis. Enemistades amb Miquel Paleòleg per raó de la seva usurpació del tron dels Làscaris, oblidaren aparentment els greuges patits i serviren lleialment la causa de la Sicília gibel·lina que exigia en aquest moment una entesa amb el basileu bizantí.

La croada francesa de 1270 representà només una disminució temporal de la pressió angevina sobre l'Imperi bizantí. Al nostre entendre, Carles d'Anjou fou l'inspirador de la funesta decisió de Lluís IX de dirigir l'atac croat contra el regne hafsida de Tunísia, aliat magribí de la Corona catalanoaragonesa.⁴⁸ Únic vencedor de l'expedició, finalment, que acabà amb la mort del rei de França i gran part del seu exèrcit i alliberat del fre diplomàtic que li imposaven les negociacions entre el seu germà i l'emperador bizantí, el monarca sicilià continuà els preparatius de la gran empresa contra Constantinoble amb el suport dels seus aliats a la península Balcànica: el regne d'Hongria, el rei Esteve Urosh de Sèrbia, el príncep de Morea i, entre els grecs, els fills del vell sogre de Manfred, el difunt dèspota Miquel II d'Epir, Nicèfor d'Epir i Joan el Bastard de Tessàlia. El 1272 el monarca angeví signà un tractat amb la població albanesa de Durazzo, per mitjà del qual esdevingué rei d'Albània, i d'aquesta forma afegí una corona de nova creació al seu patrimoni. Sentint-se assetjat també pels venecians d'Eubea i les illes del mar Egeu, el basileu mobilitzà tots els recursos de la seva diplomàcia a Orient i a Occident per impedir la consolidació dels plans angevins.⁴⁹

De 1270 a 1275 el màxim objectiu de la política exterior bizantina fou l'aliança amb la Santa Seu. El llarg interregne papal, que tant havia afavorit els interessos de Carles de Sicília, finalitzà el setembre de 1271 amb l'elecció de l'italià Teobald Visconti, que pujà al solí de sant Pere amb el nom de Gregori X. Reprentent la política dels darrers anys del pontificat del seu predecessor Climent IV, el nou papa, que era precisament a Terra Santa en el moment de la seva elecció, dedicà tots els seus esforços a promoure la croada contra els mamelucs d'Egipte. A fi de disposar-ne l'organització, poc temps després de la seva arribada a Itàlia, al començament de 1272, el papa convocà tots els monarques d'Europa, fins i tot l'emperador bizantí, a un concili general que se celebrà dos anys després. Treient profit de la situació, Miquel VIII Paleòleg posà novament sobre la taula de la diplomàcia curial la carta de la unió de les esglésies, i obtingué de Gregori l'encoratjament i les promeses de suport necessàries per a arriscar-se a portar a

48. Sobre la intervenció de Carles d'Anjou en el desviament de la croada a Tunísia, veg. els arguments recollits per MARCOS (1996), p. 439-443.

49. Veg. la completíssima visió d'aquest període que ofereix GEANAKOPLIS, p. 229-257.

terme el projecte. En efecte, per a l'emperador el sotmetiment al primat romà podia comportar l'obtenció d'una protecció gairebé definitiva contra el projecte croat angeví, però comportava també un greu perill de dissensions a l'interior de l'Imperi ortodox. Desafiant l'oposició manifesta del clergat grec i de bona part de la família imperial, el basileu envià la primavera de 1274 els seus llegats al concili II de Lió, que portaren l'adhesió personal a la unió de Miquel i del seu fill, el coemperador Andrònic II, i la promesa de tractar de convèncer els bizantins perquè l'adoptessin.⁵⁰ L'acte oficial de reconciliació de l'Església universal sota l'autoritat del successor de Pere se celebrà solemnement a Lió el 6 de juliol de 1274, però tots els esforços de Paleòleg per a imposar-la als seus súbdits foren inútils. Únicament els clergues fidels a l'emperador i al patriarca prollatí Joan Bekkos acceptaren les condicions de la cúria papal. El baix clergat, els monjos i el poble mostraren una oposició frontal a qualsevol entesa amb els odiats llatins. Fins i tot, una germana de Miquel VIII, Eulògia Paleologuina, convertí la cort de la seva filla Maria Cantacuzena, esposa del tsar Constantí Tich de Bulgària, en el refugi dels exiliats enemics de la unió i el centre de conspiracions contra l'emperador. Tractant de recuperar la posició de força que havia perdut en el concili de Lió, Carles de Sicília presentà davant els successors de Gregori X, mort el 1276, les dificultats de consumar la unió que argüïa Miquel Paleòleg com a excuses de mal pagador. Segons el monarca sicilià, el basileu no havia estat sincer amb el Papat i encara romania secretament compromès amb el bàndol ortodox del seu clergat. Al mateix temps, Carles combinava aquesta estratègia de deslegitimació de la posició del Paleòleg davant la Santa Seu amb atacs constats a les migrades possessions bizantines a Grècia amb el suport de les forces de la República de Venècia. D'altra banda, a la Mediterrània oriental, Carles d'Anjou havia estès darrerament les seves pretensions de dominació al regne de Jerusalem, que es trobava des de 1269 en mans del rei Hug III de Xipre per una decisió de l'Alta Cort d'Acre. Cobejós de la corona que havia portat Conradí, el rei de Sicília comprà el 1277 els drets hereditaris d'una vella pretendenta al tron de l'Estat croat, la princesa Maria d'Antioquia, i assumí oficialment el títol de rei de Jerusalem. Pocs mesos després, un contingent de forces angevines sota el comandament de Roger de Sant Severin ocupava la ciutadella de Sant Joan d'Acre i obtenia dels barons del regne el reconeixement de la sobirania de Carles d'Anjou. L'opinió pública europea de l'època mirava amb temor aquest rei ambiciós que —diuen amb veu unànime els cronistes d'Orient i d'Occident— aspirava a dominar tot el món.⁵¹ Davant aquesta amenaça creixent d'intervenció en la seva tradicional àrea d'influència, Miquel VIII Paleòleg, essent conscient del fracàs a llarg termini que significava la política de defensar una unió impossible de les esglésies, canvià de tàctica i, dedicà els darrers anys de la dècada de 1270 a 1279 a l'organització d'una gran conspiració antiangevina a la Mediterrània occidental.⁵²

50. Veg. GEANAKOPLIS, p. 258-276.

51. Cf. DESCLOT, cap. 64, p. 452.

52. Veg. GEANAKOPLIS, p. 277-304.

Feia anys que els vincles entre Bizanci i els gibel·lins d'Europa havien estat establerts, i el basileu no els havia descurat mai. Segons els *Annales Placentini Ghibellini*, el 1271 hi havia hagut converses sobre un possible matrimoni entre un fill de Miquel VIII, probablement el futur emperador Andrònic II, i una filla d'Alfons X de Castella. Aquest projecte d'enllaç, que hauria representat la renovació de la vella aliança familiar entre els Àngel i els Hohenstaufen, no es materialitzà a causa de les dificultats que comportava per a la realització dels plans de dominació del nord d'Itàlia del monarca castellà, però el basileu mantingué, tanmateix, els contactes amb els agents del Savi a la regió, el seu gendre i vicari, el marquès de Montferrat, i el comte Guillem de Ventimiglia, l'espòs d'Eudòcia Lascarina.⁵³ Foren, en canvi, molt més profitoses les relacions que l'emperador bizantí nuà durant aquests anys amb la cort catalanoaragonesa. Com se sap, Jaume I fou l'únic monarca regnant europeu que assistí personalment a les sessions del concili II de Lió. El rei cronista ens ha deixat el relat de la seva brillant intervenció davant la cúria papal en favor d'una croada a Terra Santa i del poc entusiasme i col·laboració que trobà, malgrat tot, en el seu auditori.⁵⁴ No ens consta que el monarca català s'entrevistés en aquesta ocasió ni amb els llegats de Miquel VIII ni amb els enviats de l'il-khan Abaqa, també presents al concili. Dos anys després del seu viatge a Lió, el Conqueridor morí a València, l'estiu de 1276, i el succeí el seu fill Pere, marit de Constança de Sicília, a qui tots els gibel·lins d'Europa consideraven, després de la mort de Conradí, la legítima hereva del regne de la família Hohenstaufen. En el seu entorn destacaven les figures d'il·lustres exiliats sicilians com el canceller Joan de Pròixida —Giovanni da Procida—, Conrad Llança —Corrado Lancia— i Roger de Llúria —Ruggiero Loria—, que sens dubte estimulaven els sentiments antiangevins dels nous monarques. En aquest ambient enrarit, descrit amb dramàtiques paraules per Ramon Muntaner, les propostes bizantines de venjança foren acollides amb entusiasme.⁵⁵

La realitat de l'existència d'una conspiració bizantinocatalana que hauria conduït a la revol·ta de les Vespres Sicilianes de la població de Palerm contra la guarnició angevina el 30 de març de 1282 ha estat tradicionalment objecte de debat entre els historiadors. El silenci de les cròniques de Bernat Desclot i Ramon Muntaner sobre aquesta qüestió ha estat interpretat com una prova del caràcter fantasiós dels relats que afirmen l'existència de la conjura. Tanmateix, les fonts que en parlen són, com s'acostuma a dir, ben informades i de distinta filiació política: Tolomeu de Lucca, Marino Sanudo Torsello, el Templar de Tir, els *Annales Placentini Ghibellini*, Salimbene de Parma, Vicentino Ferreto, Francesco Pipino, Giovanni Villani i, finalment, *Lu Rabellamentu de Sichilia*, crònica popular escrita en sicilià que ofereix el relat més complet i detallat —també, certament, el més novel·lesc—, sobre els perills que desafiaren i les peripècies que patiren els conspiradors.⁵⁶ Totes aquestes fonts afirmen que l'emperador bizantí i el rei de

53 . Veg. GEANAKOPOLOS, p. 252-254.

54. *Llibre dels fets*, cap. 523-542, BRUGUERA, II, p. 364-374; SOLDEVILA, p. 179-184.

55. Veg. MUNTANER, ap. 35-36, p. 697-699.

56. Veg. les referències bibliogràfiques aplegades per TSIRPANLIS, pàssim.

Catalunya-Aragó foren còmplices de la preparació de l'esclat de les Vespres Sicilianes. A banda del seu testimoni, hi ha tota una sèrie de documents exhumats de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de diversos arxius italians que permeten reconstruir parcialment l'intercanvi d'ambaixades entre Bizanci, Catalunya i els centres de resistència gibel·lina a la península Italiana. També sembla que es pot afirmar que el rei Alfons X de Castella tenia informació de la marxa dels preparatius i no els desaprovava. Sobre aquestes evidències documentals, historiadors moderns i contemporanis, com ara Otto Cartellieri, Helena Wieruszowski, Deno Geanakoplos, Steven Runciman i Antonio Franchi, han presentat la rebel·lió de la població de Sicília contra el rei angeví i la consegüent invasió catalana de l'illa com el resultat dels esforços conjunts de Miquel VIII Paleòleg i Pere de Catalunya-Aragó.⁵⁷ Amb independència del crèdit que mereixen les seves investigacions, cal dir que la seva opinió coincideix amb la percepció que tingueren de l'afer els qui en patiren les conseqüències. Ni el rei Carles de Sicília ni el papa Martí IV dubtaren mai del fet que rere els palermitans revoltats hi havia les promeses de suport de Pere el Gran i els diners esmerçats per l'emperador Miquel. De fet, feia temps que observaven amb desconfiança els moviments d'aproximació dels seus rivals.

A la mort del papa Joan XXI, el mes de novembre de 1277, el partit antiangeví de la cúria romana havia aconseguit imposar com a pontífex el seu candidat, el cardenal Joan Gaiatà Orsini, que pujà al soli de sant Pere amb el nom de Nicolau III. Aquesta elecció fou un greu entrebanc per a les aspiracions hegemòniques del rei de Sicília a la península Italiana. El nou papa obligà Carles d'Anjou a renunciar a les dignitats de vicari imperial a la Toscana i de senador de Roma i li prohibí atacar Constantinoble de moment. Oficialment, Nicolau III tractava de forçar l'acompliment de la promesa unió de les esglésies, i amb aquest objectiu intercanvià diverses ambaixades amb el basileu. A causa d'aquestes, l'emperador Miquel hagué de suportar una autèntica rebel·lió d'importants sectors del clergat bizantí, que refusaren prestar el jurament de sotmetiment a Roma. A desgrat dels retrets públics que el papa Orsini dirigia a l'emperador, segons el testimoni d'algunes de les fonts suara esmentades, el contingut secret de les seves converses era de naturalesa molt distinta. Sembla que el pontífex actuà de mitjancer entre Miquel VIII Paleòleg i Pere de Catalunya-Aragó, i s'implicà plenament en la conspiració antiangevina que, segons la tradició, havia dissenyat el canceller Joan de Pròixida.⁵⁸ Mentre els agents de les potències aliades anaven a Orient i Occident i en venien, Carles d'Anjou, que havia esdevingut príncep de Morea després de la mort del seu consogre el príncep Guillem de Villehardouin el maig de 1278, tractava d'imposar-se per la força a la península Balcànica amb el suport del dèspota Nicèfor d'Epir, que es declarà vassall del rei d'Albània i Sicília i li cedí places importants al seu territori. Amb la mort del papa Nicolau el 22 de novembre de 1280, els conspiradors bizantins i catalans patiren un greu revés. El febrer de l'any següent, el rei de

57. Veg. les referències a la bibliografia.

58. Sobre les relacions entre Miquel VIII, Paleòleg i el papa Nicolau III, veg. especialment FRANCHI, pàssim.

Sicília forçà l'elecció del seu candidat, el francès Simon de Brie, cardenal de Santa Cecília, que s'havia distingit especialment pels serveis prestats anteriorment a la casa reial de França. El nou papa Martí IV retornà al monarca sicilià la dignitat de senador de Roma i impulsà decididament la renovació dels pactes antibizantins de Viterbo amb la inclusió d'un nou soci, la Sereníssima República de Venècia, que esperava recuperar així la seva posició hegemònica en el restaurat Imperi llatí de Constantinoble. El 3 de juliol de 1281 se signaren a la cúria papal d'Orvieto els nous convenis entre Carles d'Anjou, el seu gendre, l'emperador llatí Felip de Courtenay, i el dux de Venècia. En aquests convenis, els aliats es comprometien a enviar a Corfú una flota de vaixells sicilians i venecians amb els primers contingents de tropes l'abril de 1282. Un any després, l'abril de 1283, havia de seguir la gran invasió de l'Imperi bizantí. Per fer explícit el seu suport al projecte angeví, el papa Martí publicà el 18 de novembre de 1281 la butlla d'excomunió de Miquel VIII Paleòleg i la seva deposició com a emperador. El document contenia una amenaça contra tots els monarques cristians que prestessin ajuda al basileu heretge. El pontífex s'adreçava així de manera indirecta al rei de Catalunya-Aragó, que acabava d'anunciar-li la intenció d'emprendre una croada «contra inimicos fidei christianae». Tal com deu anys abans havia fet el rei Lluís IX de França, Pere el Gran mantingué en secret el punt de destinació de la seva expedició tot el temps que fou possible. El monarca pensava emparar-se del regne hafsida de Tunísia amb la complicitat del governador de Constantina i no desitjava descobrir el seu joc massa aviat.⁵⁹ De fet, aquesta expedició era també una intromissió directa en l'esfera d'interessos de Carles de Sicília, que es considerava, com hem vist abans, sobirà i protector de Tunísia. El rei angeví era conscient d'aquesta amenaça i temia, d'altra banda, l'arribada de tropes del seu enemic al regne veí just en el moment en què havia d'emprendre's la primera expedició a la Romània. Per aquesta raó, el papa negà de bell antuvi el seu suport al projecte croat catalano-aragonès.

Segons el testimoni del cronista italià Tolomeu de Lucca, que afirma haver vist personalment el document,⁶⁰ a desgrat de les advertències del papa, els conspiradors català i bizantí signaren, finalment, un pacte secret amb el compromís de desposseir Carles d'Anjou del regne de Sicília.⁶¹ Per a finançar les despeses de l'empresa, Marino Sanudo Torsello escriu, i cita com a informador seu l'almirall Roger de Llúria, que Miquel VIII va prometre pagar al rei Pere 60.000 perpres anuals durant tot el temps que durés la guerra.⁶² D'antuvi, segons Giovanni Villani, s'avançà una primera suma de 30.000 perpres. La cronologia de la conclusió d'aquest acord

59. Sobre els objectius de la croada de Pere el Gran a Tunísia, veg. Hans SCHADEK, «Tunis oder Sizilien? Die Ziele der aragonischen Mittelmeerpolitik unter Peter III von Aragon», *Spanische Forschungen der Görres-Gesellschaft*, núm. 28 (1975), p. 335-349.

60. PTOLOMEUS DE LUCCA, *Historia ecclesiastica*, cap. IV, a L. A. MURATORI, RIS 11, 1727 (col·l. 1186-1187).

61. Veg. el resum a GEANAKOPLIS, p. 344 i s. Veg. també DÖLGER, *Regesten*, III, núm. 2059, p. 140-141.

62. Sobre les distintes interpretacions possibles d'aquest obscur passatge de la *Istoria del Regno di Romania* de Marino Sanudo Torsello, veg. LAIOU, p. 46-48.

resta encara confosa. En una carta a la Comuna de Pisa de gener de 1282, Pere el Gran anunciava la seva intenció d'envair Sicília, i esmenta la relació d'amistat que acaba de contreure amb *l'Imperator Constantinopolitanus*, amenaçat per les pretensions de Carles d'Anjou. Sembla que aquest document, que Deno Geanakoplos considera, amb raó, el testimoni més important a favor de l'existència de la conspiració, suggereixi que les llargues negociacions entre les corts catalana i bizantina havien culminat en un pacte escrit en els darrers mesos de 1281, probablement després de l'excomunió de Miquel VIII Paleòleg.⁶³ Sens dubte, també foren posats al corrent de les intencions dels conjurats la resta dels seus aliats a Occident: el rei Alfons X el Savi, el seu parent italià, el marquès Guillem VII de Montferrat, i la República de Gènova. A mesura que s'apropava la data de la partida de la flota angevinoveneciana cap a Corfú, la necessitat d'un esdeveniment que capgirés la situació era cada vegada més urgent.

A l'hora de vespres de 30 de març de 1282, un incident aparentment poc important entre una parella de sicilians i un grup de soldats angevins provocà l'esclat de la rebel·lió de la població de Palerm i donà el senyal per a un alçament general de la població de l'illa contra els francesos. L'expedició contra l'Imperi bizantí quedà immediatament en suspens. Com recorda molt significativament Bernat Desclot, quan un mes després esclatà, finalment, la revolució a Messina, els seus habitants emmurallaren la ciutat amb «la fusta de naus e tarides [...], que Carles havia fetes fer per anar en Romania».⁶⁴ L'emperador bizantí havia aconseguit el seu propòsit. En els primers mesos de la revolta, quan encara era incerta l'evolució dels esdeveniments, els conspiradors mantingueren el contacte entre ells. Dos enviats de Paleòleg, el genovès Benedetto Zaccaria, que havia tingut un paper decisiu en les negociacions anteriors a la conclusió de l'aliança, i l'arquebisbe de Sardes, que l'acompanyava, viatjaren la primavera de 1282 a Catalunya i Castella amb la intenció aparent de trobar una núvia per al coemperador Andrònic II Paleòleg, que havia enviduat recentment de la seva primera esposa, Anna d'Hongria.⁶⁵ Mentre els ambaixadors imperials eren a Castella tractant inútilment d'entrevistar-se amb el rei Alfons, ocupat en els afers interiors del Regne, Pere el Gran i el seu exèrcit de 15.000 guerrers salpaven de Portfangós cap a Tunísia el 3 de juny de 1282. En els mesos següents, el campament croat català de Collo fou l'escenari d'una situació de paràlisi de l'expedició i espera inútil de reforços que recorda molt la croada de Lluís IX de França de 1270.⁶⁶ En aquesta ocasió, però, el desenllaç fou l'esperat: el rei Pere acceptà els oferiments i homenatges que li feren els ambaixadors dels rebels sicilians i desembarcà a Tràpani el 30 d'agost de 1282. Començà aleshores la guerra del Vespro entre la Corona catalanoaragonesa i el regne angeví de Nàpols, que va durar vint anys. El setembre següent, ja a Palermo, el monarca català rebé finalment l'ambaixada de Zaccaria i

63. Cf. GEANAKOPLIS, p. 348-349.

64. Veg. DESCLOT, cap. 82, ed. Soldevila, p. 471.

65. Veg. GEANAKOPLIS, p. 375-377.

66. Cf. els relats de DESCLOT, cap. 80-90, ed. Soldevila, p. 469-478; MUNTANER, cap. 51-59, ed. Soldevila, p. 709-715.

l'arquebisbe de Sardes, i negocià amb ells sobre el possible matrimoni d'Andrònic Paleòleg amb una de les seves filles. No s'arribà a cap acord. Nou mesos després, en una carta adreçada a Joan de Pròixida el 29 de juliol de 1283, el rei Pere es pronuncià contra aquesta unió dinàstica per raó de la inconveniència que podia representar emparentar amb l'herètic Paleòleg en aquest moment tan delicat de les seves relacions amb l'Església. El rei, que acabava de retornar del frustrat desafiament de Bordeus, tractava aleshores de trobar una solució diplomàtica al conflicte que li assegurés el domini de l'illa de Sicília i li permetés alhora evitar l'amenaça de la croada que el papa Martí IV i el rei de França projectaven per instal·lar el comte Carles de Valois, fill menor de Felip III, en el tron catalanoaragonès. D'altra banda, Miquel VIII Paleòleg havia mort sobtadament l'11 de desembre de l'any anterior, sense haver fruit a penes del triomf de la seva estratègia diplomàtica antiangevina. Alliberat momentàniament de la pressió de Carles de Sicília, el nou emperador Andrònic II Paleòleg renuncià solemnement a la unió de les esglésies i restaurà en les seves seus els defensors de l'ortodòxia. A conseqüència de tot això, l'aliança bizantinocatalana, que havia esdevingut innecessària i perjudicial almenys per als interessos diplomàtics del Casal de Barcelona, entrà en un període de refredament.

Tanmateix, els contactes entre el nou basileu i els enemics dels Anjou persistiren, com ho demostra la presència de llegats bizantins a la cort de Pere el Gran el 1284 i el matrimoni d'Andrònic amb una néta d'Alfons X de Castella, Yolanda-Irene de Montferrat, aquell mateix any. Amb aquesta unió, l'emperador reforçà, d'una banda, els lligams establerts pel seu pare amb els gibel·lins de la península Itàlica i, de l'altra, anuncià també una nova direcció de la seva política exterior a Occident: l'apropament diplomàtic als hereus dels conqueridors llatins de la quarta croada. A canvi de la promesa d'Andrònic d'enviar-li anualment subsidis per a les seves campanyes a Itàlia, el marquès Guillem VII de Montferrat renuncià oficialment al títol de rei de Tessalònica a favor de la seva filla Irene, que aportà així com a dot al seu espòs l'antic regne croat del seu avantpassat Bonifaci de Montferrat. En aquesta mateixa línia, Andrònic inicià poc després converses amb la Santa Seu i les cases reials de França i Nàpols per a posar terme, pacíficament i per sempre, als plans de reconquesta llatina de l'Imperi. L'emperador llatí de Constantinoble, Felip de Courtenay, morí el 1283, i deixà com a única hereva una filla del seu matrimoni amb Beatriu d'Anjou, Caterina de Courtenay. Entre 1288 i 1294, el basileu, el papa Nicolau IV i el rei Carles II de Nàpols negociaren un possible matrimoni de Caterina, emperadriu titular de Constantinoble, amb el fill primogènit d'Andrònic i la seva primera esposa Anna d'Hongria, el jove coemperador Miquel IX Paleòleg. La reunió d'ambdues corones sobre els caps d'ambdós esposos hauria comportat la solució pacífica definitiva del negoci de Romània. Tanmateix, hi havia massa impediments per a arribar a un acord. Malgrat l'existència de converses diplomàtiques amb la cort de Constantinoble, el rei Carles de Nàpols havia donat un nou impuls a la política antibizantina del seu pare en traspasar el 1294 tots els drets i territoris angevins de la Romània al seu fill Felip de Tarent, que aspirava a la creació d'un domini personal a la península Hel·làdica. D'altra banda, la dificultat d'assolir un nou compromís sobre la unió de les esglésies entre la Santa Seu i Bizanci feia impossible el suport del papa a les pre-

tensions d'Andrònic. Finalment, com veurem a continuació, els drets de Caterina de Courtenay al tron constantinopolità, reconeguts oficialment per totes les cancelleries europees, la convertiren en una núvia cobejada també pels prínceps occidentals. Conscient d'aquesta situació, l'any 1295, Andrònic II decidí, finalment, donar una direcció distinta a la seva política matrimonial i casà el seu fill Miquel amb una germana del rei Hethum II de la Petita Armènia.⁶⁷

Mentrestant, la guerra catalanoangevina es prolongava a la Mediterrània occidental a desgrat dels intents de Pere el Gran de resoldre el conflicte diplomàticament i d'agosarades aventures militars com la denominada *croada d'Aragó*, la invasió de Catalunya pels francesos l'any 1285. Aquest mateix any moriren sobtadament els protagonistes principals de tot l'afer: el rei Carles de Sicília, el rei Pere de Catalunya-Aragó i el rei Felip III de França. De manera simultània, una nova generació de prínceps pujà als trons dels països en guerra. El procés de successió francès fou el menys complicat de tots. Sense cap impediment, Felip IV el Bell succeï el seu pare, mort a Perpinyà mentre fugia de Catalunya després del fracàs de la croada. El nou monarca angeví, en canvi, Carles II el Coix, príncep de Salerno, havia estat capturat pels catalans el juny de 1284 i no fou alliberat del seu captiveri fins a la tardor de 1288. Pel que fa al Casal de Barcelona, d'acord amb les disposicions del testament de Pere el Gran, els seus estats foren dividits entre els fills. El primogènit, Alfons el Franc, rebé els regnes d'Aragó i València i el comtat de Barcelona, mentre que un dels seus germans menors, l'infant Jaume, fou coronat rei de Sicília, i conservà d'aquesta manera la independència de l'antic reialme dels Hohenstaufen. Per treure profit d'aquesta situació de divisió dels estats regits pels prínceps de la dinastia barcelonina, el rei Alfons signà els primers dies de febrer de 1291 la pau amb França i el regne angeví de Nàpols. A canvi d'obtenir la renúncia del comte de Valois a les seves pretensions a la Corona catalanoaragonesa, el monarca es comprometé a no prestar suport al seu germà Jaume i a exhortar-lo a retornar Sicília al seu legítim senyor, el papa. Tanmateix, la mort sobtada d'Alfons el juny del mateix any canvià el curs dels esdeveniments en reunir-se novament en la persona de Jaume les herències paterna i materna. Deixant el seu germà petit Frederic com a lloctinent, Jaume I de Sicília abandonà l'illa mediterrània per a esdevenir Jaume II de Catalunya-Aragó i continuar la guerra contra els angevins a la Mediterrània. No obstant això, en els primers anys del seu regnat, el nou monarca reprengué les negociacions amb el rei de França i Nàpols amb la mediació de Sanç IV de Castella. El seu millor aliat, tanmateix, fou el papa Bonifaci VIII, elevat al soli de sant Pere el desembre de 1294 després de l'abdicació de Celestí V. De bell antuvi, el pontífex, que no simpatitzava particularment amb el partit francès, s'esforçà per trobar una solució política al conflicte que fos acceptable per als prínceps del Casal de Barcelona. Com l'entrega de Sicília era la condició indispensable per a la pau, Bonifaci VIII procurà guanyar-se la bona voluntat de l'infant Frederic i donà suport a un esbós de tractat que havia estat presentat per Jaume II el 1293. Com a compensació per les seves concessions al rei de Nàpols i a la cúria, el monar-

67. En general, sobre la política exterior d'Andrònic II Paleòleg, veg. l'estudi fonamental de LAIOU.

ca català proposà en aquella ocasió el matrimoni de Frederic amb l'emperadriu Caterina de Constantinoble i l'organització d'una expedició llatina conjunta contra Bizanci.⁶⁸ Fent seu aquest pla, a desgrat de l'oposició del rei Felip de França, el pontífex promogué l'enllaç de Frederic i Caterina durant les converses diplomàtiques que culminaren amb la conclusió de la Pau d'Anagni el juny de 1295. Jaume II acceptà les condicions d'aquest pacte i es reconcilià amb l'Església, a la qual prometé retornar l'illa de Sicília; amb el seu oncle Jaume II de Mallorca, a qui restituí el regne balear a canvi que el monarca mallorquí reconegués el lligam feudal que el subordinava a Catalunya-Aragó; amb França, de qui obtingué la renúncia definitiva de Carles de Valois a les seves pretensions, i, finalment, amb Nàpols, tot establint un vincle de parentiu amb els angevins per mitjà del seu matrimoni amb Blanca d'Anjou, filla de Carles II. Però els sicilians no van permetre l'acompliment de la condició principal del tractat en negar-se a acceptar el seu lliurament a l'autoritat papal. L'infant Frederic oblidà de moment el llunyà tron de Constantinoble, i acceptà esdevenir rei de Sicília, i fou coronat a Palerm el 25 de març de 1296. De nou esclatà la guerra, i en aquesta ocasió el rei Jaume es veié obligat a combatre el seu propi germà. Finalment, amb la signatura de la Pau de Caltabellotta el 31 d'agost de 1302 entre Carles de Nàpols i Frederic de Sicília, s'arribà a la conclusió de la llarga guerra del Vespro. En aquesta ocasió, el monarca napolità s'avenia a reconèixer Frederic com a rei de *Trinàcria*, és a dir, de Sicília, amb el benentès que, a la mort d'aquest, el domini de l'illa passaria definitivament a la Casa d'Anjou. Com a confirmació de l'acord, Frederic contragué matrimoni amb Elionor, filla de Carles de Nàpols i germana de la reina Blanca de Catalunya-Aragó. Un cop restablerta la pau i la concòrdia entre angevins i catalans a la Mediterrània occidental, com d'habitud, l'atenció de les potències de la regió es dirigí novament cap a Bizanci.

El gener de 1301 s'havia celebrat, finalment, el matrimoni de l'emperadriu titular Caterina de Constantinoble amb el comte Carles de Valois, l'antic pretendent a la Corona catalanoaragonesa. Amb aquest casament, la casa reial de França feia seva la causa de l'Imperi llatí, que havia estat fins aleshores patrimoni dels seus cosins angevins de Nàpols. Tanmateix, Carles de Valois no disposava de forces ni cabals suficients per a organitzar una empresa pròpia i, d'altra banda, s'havia compromès a donar suport a Carles II de Nàpols en la seva lluita contra Frederic de Sicília. Per aquesta raó, el príncep francès s'oferí com a mitjançer en les converses diplomàtiques anteriors a la Pau de Caltabellotta i es féu pagar, a continuació, els seus serveis. Primerament, l'11 de març de 1302, el comte de Valois obtingué del seu oncle Carles el Coix la renovació dels pactes de Viterbo de 1267, que els comprometien a una expedició conjunta contra l'Imperi bizantí. A continuació, un mes després de la conclusió de la pau entre Nàpols i Sicília, el 26 de setembre de 1302, l'emperador titular de Constantinoble signà un tractat amb el nou rei de Trinàcria, en el qual s'estipulava que Frederic havia d'ajudar l'empresa antibizantina de Carles amb vint galeres i dos-cents cavallers armats a expenses seves per un període total

68. Per a les propostes de Jaume II d'Aragó sobre aquest afer, veg. LAIOU, p. 53-54.

de vuit mesos. Si el rei catalanosicilià volia, a més, intervenir personalment en la guerra, havia d'afegir a la seva contribució prèvia deu vaixells i quatre-cents cavallers més. A banda d'això, una clàusula del pacte que prohibia a Frederic establir cap acord amb Andrònic II implicava que la Sicília catalana es trobava ja de fet en estat de guerra amb l'Imperi bizantí. Més enllà del profit material que el comte de Valois n'esperava obtenir, la conclusió d'aquest pacte era un èxit també per a Frederic de Sicília. Participar en el *negoci de Romània* representava adherir-se públicament a una causa molt estimada per l'Església romana i donar alhora una mostra de lleialtat envers els interessos dels seus nous aliats, els Anjou i els Capet. Tanmateix, qualsevol observador coneixedor de la política de la regió havia d'advertir necessàriament un component amenaçador en la iniciativa del monarca català de Sicília. Després d'assegurar-se definitivament el tron de l'illa, el rei Frederic donava amb aquest pacte el primer pas per a revifar els plans antibizantins de tots els sobirans de Sicília, fossin normands, Hohenstaufen o Anjou. A partir d'aleshores, la política constantinopolitana de Frederic fou extremadament ambigua, i era difícil de distingir les veritables intencions del monarca: si actuava en interès de l'emperador llatí o bé si tractava simplement de satisfer la seva ambició personal. Com veurem a continuació, la seva actitud respecte a la Companyia Catalana n'és la millor prova.

En el capítol 199 de la seva Crònica, Ramon Muntaner descriu les conseqüències que la Pau de Caltabellotta tingué per a Roger de Flor, el cap d'una companyia de soldats de fortuna catalans i aragonesos al servei de Frederic de Sicília.⁶⁹ Havent perdut la seva font d'ingressos habituals i trobant-se, d'altra banda, en una situació personal de perill, Roger i els seus homes s'oferiren com a mercenaris a l'emperador Andrònic II Paleòleg, que necessitava tropes experimentades per a combatre els turcs de l'Àsia Menor. D'acord amb Muntaner, quan l'informaren d'aquest propòsit, el rei Frederic es limità a manifestar la seva aprovació amb amables paraules i a declarar la seva ignorància sobre aquests afers. Tanmateix, com hem vist, la realitat era molt distinta. Certament, sembla difícil de conciliar el compromís adquirit amb Carles de Valois amb el suport i l'assistència logística i financera que Frederic prestà a l'expedició de la Companyia de Roger de Flor a l'Imperi grec, però cal tenir present la importància que tenia la presència de tropes catalanes i aragoneses en terres gregues abans de la partida cap a Orient de les forces de l'emperador llatí. D'una banda, els almogàvers podien actuar a Bizanci com a agents del rei Frederic i preparar l'arribada del gruix de l'expedició llatina. De l'altra, ells podien, fins i tot, emparar-se de Constantinoble de sorpresa i, a desgrat dels drets de Carles i Caterina, entregar la corona imperial a Frederic. La possible connivència dels caps de la Companyia Catalana amb el monarca sicilià fou un element determinant per a l'evolució posterior del conflicte que esclatà inevitablement entre la Companyia Catalana i l'emperador Andrònic II Paleòleg.⁷⁰

69. MUNTANER, cap. 199, p. 845-847.

70. Sobre la Companyia Catalana a Orient, veg. la bibliografia recollida en els articles del dossier de *L'Avenç* (1997), reproduïda, en part, en aquest article.

Abans d'emprendre el viatge cap a Orient, els almogàvers cercaren també l'aprovació del qui consideraven el seu «senyor natural», el rei Jaume II de Catalunya-Aragó.⁷¹ En un document del 30 d'octubre de 1303, que recull la resposta del rei als capítols presentats pels caps dels almogàvers, Roger de Flor, també anomenat Roger de Bríndisi, i Berenguer d'Entença es comprometen a demanar a l'emperador Andrònic II diners i vaixells per a l'expedició de conquesta de Sardenya que Jaume II projectava en aquells moments. A canvi d'això, el monarca català prometia ajudar els seus fidels, si aquests ho necessitaven. En aquest document i en la resposta que Entença envià a Jaume II des de Messina el 20 de juny de 1304⁷² s'esmenten, d'altra banda, uns missatges de viva veu confiats a un súbdit català del rei, un tal Torelles de Vilafranca. El més probable és que fessin referència a la intenció de Frederic de Sicília d'aprofitar la presència dels almogàvers a Bizanci en benefici propi. En aquests dies de començament d'estiu de 1304, segons un informe anònim de l'activitat de la Companyia Catalana a terres bizantines que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó,⁷³ el rei Frederic havia escrit precisament al papa Benet XI a fi d'expressar-li el seu desig de combatre els enemics de la fe catòlica per l'honor de l'Església i l'amor de Carles de Valois, i de demanar-li permís per a enviar a la Romània una flota de deu naus sota el comandament del seu germanastre Sanç d'Aragó. La missió d'aquest fill il·legítim de Pere el Gran era fer la guerra a l'emperador Paleòleg i sondejar les intencions de Roger de Flor i els seus homes respecte del *negoci de Romània*. Frederic havia rebut notícies de les greus dissensions que ja existien entre la Companyia i la cort bizantina i confiava convèncer els caps almogàvers perquè l'ajudessin a emparar-se de Constantinoble.

Des de l'arribada a Bizanci de les forces almogàvers el setembre de 1303, la situació de l'Imperi bizantí s'havia deteriorat considerablement. Tal com havia estat acordat, Roger de Flor havia rebut de l'emperador la dignitat de megaduc o comandant en cap de les forces navals de l'Imperi i la mà de Maria Asen, filla del tsar Ivan Asen III de Bulgària i neboda d'Andrònic II. Després que hi haguessin a la capital imperial els primers incidents greus entre els catalans i altres aliats de l'Imperi, com els mercenaris alans de l'exèrcit del coemperador Miquel IX Paleòleg i els mercaders genovesos de Pera, Roger de Flor i els seus homes es traslladaren a Cízic per passar l'hivern. La primavera de 1304 iniciaren amb un gran èxit la campanya militar a l'Àsia Menor, en salvar la ciutat de Filadèlfia del setge turc. Ben aviat, però, es veieren involucrats en conflictes d'ordre públic amb la població grega de la regió. L'arribada de nous contingents comandats per Ferran d'Ahonés i Bernat de Rocafort complicà l'abastament de queviures i el pagament de les soldades de la Companyia. Al mateix temps, féu augmentar la desconfiança de la cort imperial sobre les veritables intencions d'un exèrcit cada vegada més nombrós i menys disciplinat. A la fi de l'agost de 1304, d'acord amb les instruccions d'Andrònic II, Roger de

71. Diplomatarí de l'Orient català (DOC), núm. 9, p. 9-10.

72. DOC, núm. 10, p. 10-11.

73. DOC, núm. 15, p. 16-19.

Flor i els seus homes abandonaren Anatòlia i s'instal·laren a la península de Gal·lípoli, convertida a partir d'aleshores en la caserna general de la Companyia Catalana a l'Imperi. En aquest clima de forta tensió, mentre es negociaven les noves condicions militars i econòmiques que havien d'assegurar la permanència dels almogàvers a la Romània, Frederic de Sicília tractà de provocar, amb l'enviament de la flota comandada per Sanç d'Aragó, l'enfrontament definitiu entre Roger i el basileu. El rei sicilià confiava en la complicitat de Berenguer d'Entença, que arribà a Gal·lípoli l'octubre de 1304 amb tres-cents cavallers i mil almogàvers, però es veié decebut. La narració anònima abans esmentada blasma Berenguer per haver traït les seves promeses de col·laboració amb els plans de Frederic de Sicília.⁷⁴ Tot sembla indicar que Entença actuava en aquest afer seguint les instruccions del rei de Catalunya-Aragó, que probablement li havien estat comunicades per mitjà de Torelles de Vilafranca. Jaume II devia témer una greu pertorbació del precari equilibri polític de la Mediterrània si el seu germà es decidia a atacar Constantinoble sense el consentiment i l'ajuda de Carles de Valois. Per aquesta raó, tractà d'influir sobre la Companyia Catalana per apaivagar els ànims dels descontents. D'altra banda, quan l'estiu de 1304 Frederic de Sicília féu arribar, a través de l'almirall Roger de Llúria, una carta a Jaume II de Catalunya-Aragó demanant-li consell sobre el *negoci de Romània*, la resposta del monarca català fou fraternal, però evasiva «car l'afer era dubtós i incert». No obstant això, s'oferia de tot cor a ajudar-lo gratuïtament.⁷⁵

Mentrestant, a Bizanci creixia la tensió entre els almogàvers, que atacaven des de Gal·lípoli les comarques de Tràcia i els vaixells imperials, i les autoritats de l'Imperi, que tractaren de pagar les soldades dels catalans amb moneda devaluada.⁷⁶ Les notícies que difonien els genovesos sobre els plans d'atac de Carles de Valois i Frederic de Sicília feien augmentar el temor a una intervenció de la Companyia Catalana a favor del pretendent llatí. Davant aquesta amenaça, l'emperador Andrònic II Paleòleg s'esforçà per guanyar-se els caps almogàvers amb la tradicional política d'apaivagament diplomàtic per mitjà de suborns i concessions, que havia proporcionat molts èxits en el passat als basileus de Bizanci. En canvi, el seu fill Miquel IX Paleòleg, certament humiliat, com afirma Muntaner,⁷⁷ pels èxits militars de Roger de Flor a Anatòlia, però també seriosament preocupat per la hostilitat que la població de l'Imperi sentia envers la Companyia, mostrava la seva negativa als acords amb els catalans. En les negociacions que tingueren lloc l'hivern de 1304-1305 aparentment triomfà la línia política de l'emperador Andrònic. Roger de Flor fou investit amb l'alta dignitat de cèsar i rebé 33.000 perpres d'or i 100.000 *modii* de blat per a retornar amb tres mil homes a Anatòlia i seguir combatent els turcs. Per la seva banda, el cap almogàver refusà prestar el seu ajut a l'expedició naval siciliana de Sanç d'Aragó. Al mateix temps, Berenguer d'Entença jurà fidelitat al basileu i heretà de Roger

74. DOC, núm. 15, p. 18.

75. DOC, núm. 11, p. 11-12, i núm. 13, p. 14.

76. Veg. MUNTANER, cap. 210, p. 855.

77. Veg. MUNTANER, cap. 213, p. 856.

la dignitat de megaduc. Poc temps després, tanmateix, un revés de fortuna capgirà completament la situació. Mentre visitaven la cort del coemperador Miquel IX a Adrianòpolis, Roger de Flor i els seus acompanyants foren assassinats a traïció per la guàrdia alana durant un banquet al palau imperial la nit del 30 d'abril de 1305. Amb aquesta demostració de força, Miquel Paleòleg esperava provocar si no la completa desaparició, almenys el sotmetiment definitiu de la Companyia a la voluntat imperial, però s'equivocà en calcular malament la reacció dels almogàvers supervivents. Pocs mesos després, el 10 de juliol de 1305, la infanteria almogàver vencé a la batalla d'Àpros un exèrcit de grecs, valacs i mercenaris turcs i alans comandat pel mateix Miquel IX. Mentre la famosa *Venjança Catalana* devastava a continuació, durant dos anys, els camps de Tràcia, a Orient i a Occident es desenvolupava una activitat diplomàtica frenètica entorn de la Companyia almogàver.⁷⁸

En el curs d'una operació de càstig contra els ports bizantins de la mar de Màrmara, poc després de l'assassinat de Roger de Flor, Berenguer d'Entença fou empresonat per una flota genovesa, que, en lloc de lliurar-lo a l'emperador, el traslladà prudentment a Itàlia. Alliberat ràpidament per la intervenció del rei Jaume de Catalunya-Aragó, Entença s'erigí aleshores en el representant de la Companyia Catalana a Europa i inicià, sota la protecció del monarca català, negociacions directes sobre el *negoci de Romània* amb el comte de Valois.⁷⁹ En aquells moments, l'emperador titular tractava d'aprofitar la situació de caos que vivia l'Imperi bizantí per posar definitivament en marxa la seva empresa. El gener de 1306, Carles havia aconseguit que el papa Climent V, persuadit que la reconquesta llatina de Constantinoble era el primer pas necessari per a la recuperació de Terra Santa, ordenés la predicació de una croada contra Bizanci. D'aquesta manera s'inicià oficialment el procés de captació dels recursos financers per a l'expedició, però les dificultats econòmiques i els problemes polítics del comte de Valois a les seves terres d'Occident acabaren endarrerint els preparatius. Les converses amb Berenguer d'Entença fracassaren precisament per la impossibilitat de satisfer les peticions econòmiques del cap almogàver. En una carta adreçada el mes de febrer de 1306 al rei Jaume II de Catalunya-Aragó, Carles de Valois informa el seu reial cosí d'aquest fracàs i li prega que exhorti els seus súbdits, residents actualment a l'Imperi bizantí, a no perjudicar la marxa del *negoci de Romània*.⁸⁰ Carles no oblidà mai la presència d'aquests contingents catalans en terres gregues i s'hi tornà a apropar més tard a través del seu agent Teobald de Chepoy.

Mentre tenien lloc aquests primers contactes entre el comte de Valois i els representants a Occident de la Companyia Catalana, Frederic de Sicília prenia la iniciativa d'obrir una via de comunicació directa i sense intermediaris amb els almogàvers de la Romània. El monarca sicilià

78. Veg. especialment els treballs de BURNS i LAIOU.

79. Sobre el captiveri genovès d'Entença, veg. DOC, núm. 16-21, p. 19-28, núm. 26, i núm. 28, p. 31-34. Per a les negociacions del cap almogàver amb Carles de Valois l'hivern de 1305, veg. DOC, núm. 701, p. 727. Sobre la presència a Itàlia de llegats de la Companyia Catalana, veg. DOC, núm. 23, p. 28-29 (22 de gener de 1306).

80. DOC, núm. 702, p. 728.

pretenia que la Companyia Catalana el reconegués com a senyor natural i fes la guerra contra l'Imperi sota les ordres d'un representant seu, el seu cosí l'infant Ferran de Mallorca. Aquest príncep de la Casa de Barcelona, fill del rei Jaume II de Mallorca, havia signat un conveni amb Frederic el 10 de març de 1307, per mitjà del qual el rei el nomenava el seu lloctinent prop de la Companyia Catalana de la Romània.⁸¹ Dos mesos després, el 20 de maig, Ferran arribà amb quatre galeres sicilianes a Gal·lípoli, on no el reberen amb l'entusiasme que ell i el seu reial parent esperaven. En el si de la Companyia Catalana s'havia produït una escissió irreparable entre els partidaris de Bernat de Rocafort, que durant l'absència d'Entença havia esdevingut el cap més poderós dels almogàvers, i els del mateix Berenguer, que havia retornat a Gal·lípoli la tardor de 1306 amb tot el suport polític del rei Jaume II de Catalunya-Aragó. Malgrat l'acollida com a cap que Ramon Muntaner i el Consell dels Dotze que dirigia la Companyia li havien dispensat, Entença no aconseguí el sotmetiment de Rocafort, que actuava de fet de manera independent amb les seves forces lleials d'almogàvers i mercenaris turcs i turcoples. L'arribada de l'infant Ferran complicà encara més la situació.

Fins aleshores, la Companyia Catalana havia actuat com un cos independent i sobirà, desvinculat de qualsevol senyoria immediata. Com se sap, el seu canceller Ramon Muntaner emprava un «segell de la comunitat» amb la inscripció «Segell de la host dels Francs qui regnen en lo regne de Macedònia», per mitjà del qual els membres de la Companyia es presentaven no com a catalans o súbdits d'un rei determinat, sinó com a occidentals, llatins de confessió catòlica que dominaven una regió de la Romània.⁸² Tanmateix, com demostra l'episodi de la confecció de banderes de Muntaner per a la torre major de les muralles de Gal·lípoli, els almogàvers declaraven alhora públicament la seva lleialtat al pontífex romà i als dos fills de Pere el Gran, Jaume II de Catalunya-Aragó i Frederic de Sicília.⁸³ Aquest estat d'independència i indefinició, que era sens dubte profitós per als integrants de la Companyia, es veié amenaçat per la presència de l'infant Ferran com a representant de la corona siciliana. Muntaner escriu que Rocafort va veure amb mals ulls la seva arribada perquè temia que Ferran afavorís els membres nobles de la Companyia, Berenguer d'Entença i Ferran Ximenes d'Arenós.⁸⁴ Per tal d'evitar-ho, Rocafort proposà públicament als membres de la Companyia allò que sabia que Ferran havia de refusar indefectiblement: que els almogàvers, enlloc de prestar jurament de vassallatge a Frederic de Sicília, que els havia fet marxar del seu regne després de la Pau de Caltabellota, el prestessin al mateix Ferran. Com calia esperar, l'infant mallorquí es negà a acceptar qualsevol jurament en aquest sentit, i l'afer quedà momentàniament irresolt. Quan, poc temps després, l'estiu de 1307, la Companyia abandonà les exhaustes comarques de Gal·lípoli i la Tràcia per a continuar la seva activitat de saqueig a Macedònia i al regne de Tessalònica, els partidaris de Rocafort assas-

81. DOC, núm. 32, p. 38-40.

82. Veg. MUNTANER, cap. 225, p. 865.

83. Veg. MUNTANER, cap. 219, p. 860.

84. Veg. MUNTANER, cap. 230, p. 871-872.

sinaren Berenguer d'Entença en un obscur incident durant el camí i aprofitaren la confusió per emparar-se definitivament del control de l'expedició.⁸⁵ Ferran Ximenes d'Arenós desertà i acceptà les recompenses que l'emperador Andrònic II li oferí: la dignitat de megaduc, que havia estat anteriorment de Roger de Flor i Roger d'Entença, i la mà d'una altra neboda de l'emperador. Davant la inutilitat dels esforços esmerçats per a guanyar els almogàvers per a la Corona catalana de Sicília, l'infant Ferran i el seu fidel Ramon Muntaner abandonaren la Companyia i iniciaren un atzarós viatge de retorn a Occident.

Finalment, les tropes almogàvers s'instal·laren a la península de Cassàndria a la Calcídica, des d'on atacaren i devastaren durant tres anys les terres veïnes de Macedònia i Tessàlia, especialment els rics monestirs del mont Athos. L'objectiu personal de Rocafort era la conquesta de la ciutat de Tessalònica per a restaurar-hi el regne llatí de Bonifaci de Montferrat, que, com hem vist anteriorment, havia estat el dot de l'emperadriu Irene. No obstant això, el cap almogàver es mostrà receptiu a les ofertes de col·laboració en el *negoci de Romània* que li transmeté el representant de Carles de Valois davant la República de Venècia, el francès Teobald de Chepoy. La seva arribada a la caserna de la Companyia fou precedida per la captura de l'infant Ferran i del seu acompanyant Muntaner a mans dels venecians de Negrepoint, l'illa veneciana d'Eubea. El príncep malloquí, que fou lliurat a Robert de Nàpols, fill de Carles II d'Anjou, romangué en captiveri fins a l'estiu de 1308, quan fou finalment alliberat per la intercessió del rei Felip IV de França i del mateix Carles de Valois. Amb l'infant de Mallorca a mans de venecians i angevins i amb Rocafort com a cabdill indiscutible de la Companyia, Chepoy aconseguí fàcilment que els almogàvers juressin fidelitat a l'emperador titular llatí de Constantinoble. Segons una carta de la Companyia a Ramon Muntaner que Rubió publicà al *Diplomatari de l'Orient català*, l'acte de sotmetiment al «nostre senyor emperador micer Xarles» tingué lloc el mateix estiu de 1307.⁸⁶ Tanmateix, a desgrat d'aquest reconeixement escrit de submissió a la causa llatina, els almogàvers mostraren aparentment poc interès per l'empresa del seu senyor feudal i conservaren certa autonomia d'acció sota el comandament de Rocafort. A fi de no perdre el control sobre els seus nous vassalls, Carles de Valois s'adreçà en una data indeterminada de 1308 a la reina Blanca de Catalunya-Aragó per demanar novament la intercessió del seu espòs Jaume II davant Bernat de Rocafort i els altres caps de la Companyia Catalana de la Romània.⁸⁷ Com a compensació, el comte de Valois li comunicà que el rei Felip IV de França estava disposat a cedir la sobirania de la vall d'Aran a la Corona catalanoaragonesa. El rei atengué amb diligència la petició de Carles i adreçà el maig de 1308 una carta als almogàvers en la qual els recomanava perseverar «fideliter, sollicite, fervide» en el servei de l'emperador titular.⁸⁸ Dos mesos després, Jaume II intervingué novament prop de la Companyia Catalana en pregar als seus membres que no ataqués-

85. Veg. MUNTANER, cap. 232, p. 873-875.

86. DOC, núm. 34, p. 42 (31 d'agost de 1307).

87. DOC, núm. 38, p. 48.

88. DOC, núm. 39, p. 49.

sin el monestir de Sant Atanasi del mont Athos. El metge Arnau de Vilanova fou qui recomanà al sobirà els monjos ambaixadors de la comunitat atonita, que amb el seu gest d'adreçar-se al rei català demostrà que el considerava el «senyor natural» dels almogàvers.⁸⁹

Mentre el termini fixat per a l'inici de l'expedició contra Constantinoble s'apropava, el comte de Valois dedicà els seus esforços a establir contactes amb tots els possibles enemics del basileu dins i fora de l'Imperi. La mateixa primavera de 1308, Carles signà un pacte antibizantí amb el rei serbi Esteve Uroš II, l'anomenat *Tractat de Lis*. Aquest acord, tanmateix, no fou un impediment per al doble joc d'Esteve a Macedònia, on continuà oposant-se als catalans com a protector oficial del monestir serbi de Chilandar a la península del mont Athos. Paral·lelament, per preparar una revolta similar a la de les Vespres Sicilianes, Chepoy i els agents de Valois a l'interior de l'Imperi negociaren amb els cercles de traïdors potencials de la causa bizantina: els defensors de la unió de les esglésies, els enemics personals de la dinastia paleòloga, els pocs partidaris que encara tenien els desterrats Làscaris, i els escassos nostàlgics de l'Imperi llatí. A desgrat de les exhortacions de Jaume II, el pretendent francès no disposava, tanmateix, del control total de la seva arma més important, la Companyia Catalana. Sempre cercant el benefici propi, Rocafort projectava, d'una banda, emparar-se pacíficament del ducat d'Atenes per mitjà del seu casament amb una germana del duc Gui II de la Roche, i, de l'altra, conquerir per la força l'illa veneciana de Negrepont.⁹⁰ Aquests plans amenaçaven de pertorbar el delicat equilibri de poder de la zona entre francs i venecians i de comprometre, en conseqüència, l'èxit de l'empresa de reconquesta llatina de Constantinoble. A la fi de 1308, amb la complicitat dels caps de la Companyia que, com escriu Muntaner, «ja no el podien sofrir més», Chepoy féu empresonar Bernat de Rocafort.⁹¹ Carles de Valois i els venecians s'havien desfet, per tant, de l'obstacle més greu per als seus propòsits, però no en treieren cap profit, perquè la situació dels almogàvers a Cassàndria aviat esdevingué insostenible. Les dificultats d'abastament de les tropes, la impossibilitat de conquerir Tessalònica, defensada per les emperadrius Iolanda-Irene i Rita-Maria, i les derrotes sofertes davant l'exèrcit bizantí comandat pel general Chandrenos feien inútil la permanència dels almogàvers a la regió. La solució més adient per a les necessitats de la Companyia era endinsar-se a la península Hel·làdica, i entrar als territoris governats pel sebastocràtor Joan II Àngel, gendre de l'emperador Andrònic. D'altra banda, les notícies que arribaven d'Occident sobre els problemes econòmics i polítics de Carles de Valois eren un mal averany per a una ràpida realització del *negoci de Romània*. Conscient de la inutilitat de prolongar una situació que perjudicava els seus interessos immediats i amenaçat pels partidaris del captiu Rocafort, Chepoy abandonà, finalment, la Companyia, retornà a Occident i s'endugué Bernat de Rocafort, que acabà els seus dies mort de fam a la presó napolitana del castell d'Aversa. La partida de Chepoy comportà el trencament de tots els llaços de fidelitat entre la

89. DOC, núm. 40, p. 50.

90. DOC, núm. 43, p. 53-54.

91. Veg. MUNTANER, cap. 239, p. 881.

Companyia Catalana i l'emperador titular de Constantinoble. A partir d'aleshores, els almogàvers emprengueren un nou camí de devastació i campanyes mercenàries que els allunyà del territori de l'Imperi bizantí i els convertí en una amenaça per als interessos llatins a la Romània. L'any 1310, després de sis mesos de lluitar contra el sebastocràtor de la Tessàlia al servei del duc Gualter V d'Atenes, esclatà un conflicte obert entre patró i mercenaris per motius econòmics. Al camp de batalla d'Halmyros el 15 de març de 1311 la flor de la cavalleria franca de la Romània fou derrotada finalment pels almogàvers. Amb aquesta inesperada victòria comença la història del ducat català d'Atenes.

Durant els quaranta anys que seguiren la crisi que havia significat l'estada de la Companyia Catalana en terres de l'Imperi grec, les relacions entre Bizanci i la Corona catalanaragonesa esdevingueren novament de naturalesa exclusivament diplomàtica i d'índole més aviat econòmica. En efecte, en els darrers anys de vida de Jaume II, durant tot el regnat del seu fill Alfons el Benigne (1327-1336) i els primers quinze anys de govern del seu successor Pere el Cerimoniós, la branca primogènita del Casal de Barcelona concentrà els seus interessos polítics en la zona de la Mediterrània occidental, ocupada amb empreses com la conquesta de Sardenya (1323-1326) i els enfrontaments amb Pisa i Gènova que tingueren lloc a causa d'aquesta, la repressió de les posteriors revoltes de la població de l'illa i la campanya d'invasió del regne de Mallorca (1343-1349). En aquesta mateixa època, en canvi, la dinastia catalana de Sicília prosseguia la política tradicional d'intervenció en els afers de la Romània dels seus avantpassats, sense defugir els conflictes que podien produir-se en topar amb els objectius angevins a la regió. El 1312, un any després de la conquesta de la Companyia Catalana, el ducat d'Atenes se sotmeté a l'autoritat del rei Frederic II de Sicília, que nomenà duc el seu fill Manfred.⁹² A partir d'aleshores, els antics almogàvers de l'host de Roger de Flor esdevingueren un instrument d'expansió del monarca català de Sicília a la península Hel·làdica. Sota el comandament del vicari reial i fill il·legítim del rei, Alfons Frederic d'Aragó, els contingents catalans d'Atenes portaren a terme el 1319 la conquesta de la major part de la Tessàlia, on establiren el ducat de Neopàtria. En aquests anys, Frederic de Trinàcria negocià també diverses vegades amb els seus parents Anjou de Nàpols l'entrega de l'illa de Sicília a canvi de l'obtenció dels drets angevins sobre el regne d'Albània i el Principat de Morea, però els interessos contraposats dels principals implicats en el projecte —el mateix monarca catalanosicilià i el príncep Felip de Tarent i Joan de Gravina, dipositaris dels drets napolitans a la Romània— impediren un acord.⁹³ D'altra banda, per mitjà de les accions militars del seu ambiciós representant, Alfons Frederic, a l'illa veneciana d'Eubea, la Corona catalana de Sicília exercia una forta pressió sobre els interessos de la Sereníssima República a la zona, i comprometia d'aquesta forma el seu possible suport a la causa dels hereus del ducat d'Atenes de la desposseïda Casa de Brienne.

92. DOC, núm. 53, p. 67-69.

93. Cf. DOC, núm. 47, p. 58-61 (28 d'abril de 1311), núm. 90, p. 119-121 (juliol de 1318), i núm. 136, p. 165-167 (15 de març de 1326).

La política oriental de Jaume II de Catalunya-Aragó no demostra a penes interès en els afers de la regió nord de la Mediterrània oriental. El monarca català adreçà especialment la seva atenció a la difícil situació en què es trobava el regne franc de Xipre sota el govern del rei Enric II. Després d'un seguit d'ambaixades intercanviades entre ambdues corts entre 1311 i 1315, el desembre d'aquest darrer any se celebraren a Girona les noces de Jaume II, enviduat de Blanca d'Anjou cinc anys abans, amb la princesa Maria de Lusignan, germana del monarca xipriota. A desgrat dels projectes de croada a Ultramar i d'expansió a la regió que sens dubte promovia aquesta unió, els fruits de l'aliança catalanoxipriota foren tan poc brillants com el matrimoni del rei Jaume i la reina Maria, que morí el 1322 sense haver tingut descendència.⁹⁴ Mentre es negociava amb Xipre el casament reial, Jaume II rebé notícies a Osca de l'arribada a Occident d'un ambaixador de l'emperador Andrònic II Paleòleg que portava també un oferiment d'aliança dinàstica.⁹⁵ El basileu bizantí havia revifat el vell projecte de liquidació del *negoci de Romània* per via matrimonial i proposava ara les noces d'un fill seu, possiblement el príncep Demetri Paleòleg, amb Caterina de Valois, l'única filla de Carles de Valois i Caterina de Courtenay, que havia esdevingut emperadriu titular de Constantinoble després de la mort de la seva mare l'any 1308. Com d'habitud, el basileu prometia també l'acompliment definitiu de la unió de les esglésies. Com havia passat amb la seva mare en el passat, Caterina de Valois era aleshores una núvia cobejada per poderosos pretendents de tot Europa, però el seu pare la reservava per a un dels seus cosins Anjou, el príncep Felip de Tarent, fill de Carles II de Nàpols i, com hem vist, príncep de Morea des de 1294, amb el qual es casà, finalment, l'emperadriu titular el 6 d'abril de 1313. Dos anys abans, però, quan el llegat d'Andrònic s'assabentà del compromís entre Caterina i Felip, com els seus predecessors de 1177 a la Provença, tractà aleshores de trobar una princesa i una aliança occidental que substituïssin la primera i fracassada elecció. Amb aquesta intenció, durant la seva estada a la cúria papal d'Avinyó s'adreçà al guardià dels frares menors de Perpinyà i li preguntà si el rei de Catalunya-Aragó tenia filles en edat núbil. Assabentat d'aquesta pregunta i de l'oferta que comportava, el rei demanà als seus agents a la ciutat dels papes més informació sobre aquest afer, que considerava, amb raó, «arduum». Sembla, tanmateix, que no va haver-hi cap contacte oficial entre les corts catalana i bizantina a propòsit d'aquesta unió.⁹⁶ Com ja s'ha dit anteriorment, les relacions catalanobizantines en els darrers anys del regnat de Jaume II tingueren un caràcter menys polític que econòmic, tal com ho demostren els documents que conservem a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i publicats, la majoria, per Rubió i Lluch al *Diplomatari de l'Orient català*.⁹⁷

94. Cf. MARTÍNEZ FERRANDO, p. 133-135.

95. DOC, núm. 49, p. 62-63 (7 de juny de 1311).

96. Sobre les negociacions que precediren el matrimoni de Felip de Tarent amb Caterina de Valois, veg. LAIOU, p. 237-242.

97. Sobre aquestes relacions, veg. MARINESCU (*Byzantion*, 1924); DÖLGER i LAIOU, p. 277-281, i BENSCH (*L'Avenç*, 1997).

L'any 1315, una ambaixada de Jaume II, composta pels mercaders Berenguer Carbonell, Bonanat Reig, Guillem Bertolí i Tomàs de Puig, demanà i obtingué de l'emperador Andrònic II la concessió d'un privilegi que fixava per al comerç català el pagament del 2 % com a drets de duana per a la importació i l'exportació de mercaderies en tot el territori de l'Imperi.⁹⁸ Malgrat que no en fa explícitament cap esment, aquest crisòbul imperial comportava la renovació d'un privilegi anterior, concedit per Andrònic II el gener de 1296 a la comunitat de mercaders catalans de la Romània a petició del cònsol Dalmau Sunyer de Constantinoble i, tal vegada, anul·lat després de 1305 per causa de la crisi provocada per la venjança dels almo-gàvers.⁹⁹ En aquella primera ocasió, el basileu bizantí, a banda d'oferir protecció als comerciants catalans contra els possibles abusos dels seus súbdits, exigí el 3 % de drets de duana, per la qual cosa el privilegi atorgat per intercessió directa de Jaume II el 1315 significà una millora de les condicions de pagament dels aranzels. No obstant això, tal com succeïa sovint en aquells temps, hi hagué dificultats en l'aplicació del privilegi, com ho demostra una carta dels consellers i prohoms de la ciutat de Barcelona, datada el 27 de maig de 1320, que demanava al rei Jaume II que enviés un missatge al «sublim emperador de Constantinoble» i sol·licités que la taxa dels drets de duana no superés el 2 % assegurat en el crisòbul de 1315.¹⁰⁰ En aquells anys, a part dels conflictes amb els oficials imperials, les tensions entre els mercaders catalans i els seus competidors genovesos, pisans i venecians provocaren sovint enfrontaments oberts en territori bizantí.

Coincidint cronològicament amb les negociacions sobre la concessió del privilegi comercial de 1315, el rei Jaume II es decidí a exhumar un afer amb la cort bizantina que tenia pendent des dels anys de l'estada de la Companyia Catalana a terres de l'Imperi. Com ja s'ha dit anteriorment, l'abril de 1307 morí a València l'emperadriu Constança-Anna de Nicea, vídua de l'emperador Joan III Ducas Vatatzes, que deixà el seu nebot Jaume II de Catalunya-Aragó com a hereu de tots els seus drets i possessions a l'Imperi bizantí.¹⁰¹ Tal com havia explicat sovint als seus parents reials catalans, la filla de l'emperador Frederic II es considerava expoliada dels béns que havia rebut en ocasió de les seves esponsalles amb el basileu nicè, especialment, de les rendes de tres ciutats d'Anatòlia que afirmava que li havien estat assignades aleshores: Estilar, Laquera i Camares.¹⁰² Els culpables d'aquest robatori havien estat el seu fillastre Teodor II Làscaris, el pare de la princesa Eudòcia Lascarina i avi de les *infantes de Grècia* que freqüentaven la cort catalanoaragonesa, i l'emperador Miquel VIII Paleòleg, que l'havia enviada a Sicília amb un crisòbul que només li assegurava la manutenció en cas que decidís retornar a l'Imperi bizantí.

98. DOC, núm. 115, p. 140-141. La datació de RUBIÓ (1320) ha estat corregida per DÖLGER, p. 305-306.

99. Publicat en la seva doble versió llatina i grega per CAMPANY, p. 467-470.

100. DOC, núm. 115, p. 138-140.

101. Cf. MARINESCU (Byzantion 1924); DÖLGER; *Regesten* III, núm. 1779, 1780, 1781, 1916; p. 37-38 i 84-85; LAIOU, p. 277-281; BRAVO, pàssim.

102. Sobre els intents d'identificació d'aquestes ciutats per H. AHRWEILER, veg. BRAVO, p. 85-87.

Vuit anys després de la mort de Constança, en veure l'èxit que en el cercle de l'emperador havia tingut la seva petició d'un privilegi per als mercaders catalans, Jaume II presentà una reclamació a Andrònic II Paleòleg a compte dels béns dels quals havia estat privada la seva tia. A partir dels documents conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es pot reconstruir tot el procés d'elaboració i presentació de la demanda davant el basileu bizantí. El 4 de juliol de 1316, el monarca català ordenà a Enric de Quintavall que comencés la recerca dels papers de la difunta emperadriu que continguessin notícies sobre els seus drets a Anatòlia a fi de preparar adequadament la seva propera ambaixada a Orient i reclamar allò que li corresponia.¹⁰³ Un mes després, quan era a Poblet, el rei Jaume escriví a Andrònic Paleòleg, *imperatorii et moderatorii Romeorum*, per agrair-li els privilegis que el basileu acabava de concedir als mercaders catalans i presentar-li el seu llegat actual, el burgès de Barcelona Bonanat Reig. El document, datat el 15 d'agost de 1316, conté a continuació un resum en català de la migrada informació que posseïa el rei sobre els drets de la difunta Constança de Nicea i els antecedents del cas.¹⁰⁴ El monarca confiava que en els arxius constantinopolitans hi hagués una còpia grega de l'acta matrimonial de Joan III i Constança, perduda en la seva versió llatina tal vegada durant els fets que seguiren la conquesta angevina de Sicília el 1266, però es veié decebut en aquesta esperança. L'agost de 1317, l'emperador Andrònic contestà al seu «estimadíssim oncle», Jaume de Catalunya-Aragó, que ni en els arxius ni en les memòries dels dignataris de l'Imperi quedava el més mínim record del document esmentat i dels clams que hi anaven associats. El basileu es declarà molt interessat a aprofundir els vincles d'amistat i proximitat entre les dues dinasties unides pel seu comú parentiu amb Constança-Anna de Nicea, però no mostrà cap inclinació a satisfer les demandes del rei català.¹⁰⁵ Amb aquesta afectuosa, però ferma resposta d'Andrònic II, l'afer del testament de Constança de Sicília restà en suspens durant els trenta-cinc anys següents.

La reparició coincidí amb el final de la primera aliança bizantinocatalana que tingué un caràcter militar clarament ofensiu.¹⁰⁶ Una dècada després de la seva pujada al tron, vers el 1346, quan encara no s'havia extingit l'eco de la greu crisi de les unions, el nét de Jaume II, el rei Pere el Cerimoniós de Catalunya-Aragó, hagué de fer front a una nova guerra amb la República de Gènova per la intervenció de la ciutat estat lígur en favor dels revoltats de l'illa de Sardenya. Aquest nou conflicte, que s'inseria en una llarga cadena d'enfrontaments entre catalans i genovesos a la Mediterrània occidental, féu aparèixer novament la Romània bizantina a l'horitzó de la política exterior de la Corona catalanoaragonesa. El 1349, el rei Pere contragué matrimoni amb Elionor de Sicília, filla gran del rei Pere de Sicília i cosina segona seva. Amb aquest enllaç, el monarca català inicià un procés d'acostament a Sicília que culminà, com en el cas del recentment reconquerit regne de Mallorca, amb la definitiva absorció de l'illa per la branca primogè-

103. DOC, núm. 81, p. 100-101.

104. DOC, núm. 72, p. 101-103.

105. MARINESCU (*Byzantion*, 1924), Document, núm. IV, p. 466-468.

106. Veg. LUTTRELL (1968) i COSTA (1972).

nita del Casal de Barcelona. La nova relació amb Sicília comportà també un nou interès per la situació dels ducats d'Atenes i Neopàtria, paral·lel a la irrupció de la Corona catalanoaragonesa al mar Egeu. En efecte, per combatre l'amenaça genovesa, l'any 1351 el rei Pere establí una aliança amb la Sereníssima República de Venècia que acabava de saquejar, la primavera d'aquell mateix any, la colònia genovesa de Pera al Corn d'Or. L'atac venecià als interessos genovesos al mar de Màrmara apropà la República de Sant Marc a l'enemic més gran de Gènova a la regió, l'emperador bizantí Joan VI Cantacuzè. A banda de les dificultats que havia d'enfrontar amb els seus enemics exteriors, la posició del basileu a l'interior de l'Imperi no era fàcil. A la mort del seu amic i protector Andrònic III Paleòleg l'any 1341, el gran domèstic de l'Imperi Joan Cantacuzè es féu proclamar emperador, amb la qual cosa desafiava els drets del successor legítim d'Andrònic, el seu fill Joan V Paleòleg, encara infant. Després de cinc anys de guerra civil, Cantacuzè aconseguí la primavera de 1347 l'objectiu d'ocupar Constantinoble i de governar l'Imperi, i a partir d'aleshores mantingué Joan V Paleòleg, que havia esdevingut el seu gendre, com a emperador associat.¹⁰⁷ Preocupat per una possible entesa entre els genovesos i el jove emperador Paleòleg, Joan VI Cantacuzè acceptà el 1351 l'aliança que li oferí Venècia i esdevingué, d'aquesta manera, amic de la Corona catalanoaragonesa. Les hostilitats entre els dos bàndols esclataren l'estiu de 1351 amb l'atac dels genovesos als ports de l'illa veneciana d'Eubea. En aquest context, l'1 de juny de 1351, el rei Pere prengué la iniciativa d'adreçar-se als seus «estimats i nobles fidels aragonesos i catalans, súbdits i naturals» de les parts de Romània, especialment als habitants dels ducats catalanosicilians d'Atenes i Neopàtria, i d'exhortar-los a lluitar conjuntament amb els venecians contra els genovesos. En la seva carta, el monarca invoca, per primera vegada, els vincles d'afecte i fidelitat que uneixen els catalans de Grècia amb la llunyana Corona catalanoaragonesa, els lligams sobre els quals s'havia d'edificar posteriorment la seva dominació directa sobre els ducats.¹⁰⁸ La resposta dels catalans d'Atenes fou la seva participació en la defensa del port venecià d'Oreos a Eubea contra la flota genovesa comandada per Paganino Doria. La tardor de 1351 aparegué, finalment, a la Mediterrània oriental una flota catalana de vint-i-cinc vaixells, que havia partit de València i Maó sota el comandament de l'almirall Ponç de Santa Pau i d'un grup selecte de consellers escollits, com escriu el rei Pere, entre els ciutadans de Barcelona «més aptes i més destres en el fet de la mar».¹⁰⁹ No obstant això, l'expedició fou un fracàs per la falta de coordinació i entesa que mostraren els integrants de la coalició antigenovesa, l'almirall Ponç de Santa Pau, l'almirall venecià Niccolò Pisani i l'emperador Joan VI. El 13 de febrer de 1352, en unes terribles condicions atmosfèriques, l'estol de Venècia, Bizanci i Catalunya s'enfrontà a la flota de Gènova en aigües del Bòsfor, davant mateix de les muralles de la capital imperial. En un primer moment, com ho demostra l'informe que Ponç de Santa Pau remeté al rei Pere, el resultat del combat fou incert ateses les grans

107. Sobre el regnat de Joan VI Cantacuzè, veg. OSTROGORSKY, p. 503-524.

108. DOC, núm. 199, p. 257-258.

109. Veg. el relat de l'expedició a PERE EL CERIMONIÓS, cap. 5 (SOLDEVILA, p. 1111-1114).

pèrdues d'homes i vaixells que patiren ambdós bàndols.¹¹⁰ Ben aviat, però, es féu evident que Gènova s'emportaria la victòria, i la coalició dels seus enemics començà a dissoldre's. El primer a deslliurar-se del compromís adquirit fou l'emperador Joan VI Cantacuzè, que pel seu compte signà una pau amb els genovesos el 6 de maig de 1352. Un cop informat de l'inici de les negociacions entre el basileu i la «infeliç nació dels genovesos», però sense conèixer encara la seva conclusió, Pere el Cerimoniós adreçà a Cantacuzè el 2 d'agost del mateix any una carta indignada en la qual l'exhortava a persistir en la seva aliança i li anunciava la prompta arribada de reforços navals catalans a aigües bizantines.¹¹¹ En aquesta missiva, el monarca català, en contra del costum tradicional, adoptat en el passat pel seu avi Jaume II en la seva correspondència amb Andrònic II, col·locà a la capçalera el seu nom i els seus títols abans dels de l'emperador. A la fi de la carta, Pere es refereix explícitament a aquest fet i afirma que el rei català només atorga aquesta precedència d'honor al pontífex romà com a vicari de Crist a la terra. Sens dubte, Joan VI va entendre perfectament l'insult i l'intent d'humiliació pública que les paraules del Cerimoniós contenien, però no renuncià a la nova amistat contreta amb Gènova. Venècia s'havia també distanciat dels seus antics aliats, i l'octubre del mateix any signà un pacte amb l'emperador Joan V Paleòleg que palesà l'intercanvi d'aliances que s'havia produït entre les dues repúbliques marítimes italianes i els dos emperadors bizantins enfrontats. No obstant això, la Corona catalanoaragonesa i Venècia prosseguiren la seva lluita a la Mediterrània occidental contra Gènova els anys següents. L'estiu de 1353, Pere III, molest encara amb el basileu per la traïció que aquest havia comès, ordenà al seu fidel Bernat de Cabrera la represa de la reclamació dels drets testamentaris de Constança-Anna de Nicea davant l'«emperador dels grecs». Per reforçar la legitimitat dels clams del rei, s'exhumà el crisòbul de Miquel VIII Paleòleg que acompanyà l'emperadriu vídua en la seva marxa a Sicília la tardor de 1261 i se'n féu una traducció literal al llatí. El seu contingut resultà, tanmateix, decebedor per a les esperances del rei, i l'afer caigué novament en l'oblit. D'aquesta única aliança militar ofensiva catalanobizantina a Joan VI Cantacuzè només li restà, finalment, un contingent de mercenaris catalans que constituïren la seva guàrdia personal i el defensaren fins al mateix moment de la seva derrota i forçada abdicació el 10 de desembre de 1354.¹¹²

Novament s'obrí un parèntesi de vint-i-cinc anys en les relacions bizantinocatalanes.¹¹³ El juny de 1370, amb el suport del partit català dels ducats, la reina Elionor de Catalunya-Aragó tractà sense èxit d'obtenir del seu germà Frederic III de Sicília el títol de duquesa d'Atenes i Neopàtria com a compensació del dot encara no satisfet de la difunta infanta Blanca, comtessa d'Empúries.¹¹⁴ En aquells mateixos dies, el monarca sicilià s'esforçà precisament per con-

110. DOC, núm. 202, p. 259-260.

111. DOC, núm. 204, p. 261-262.

112. LUTTRELL (1968), p. 273-276.

113. Sobre la Grècia catalana durant el període 1379-1394, veg. LUTTRELL (1969).

114. DOC, núm. 323 i núm. 324, p. 411-415.

solidar el seu govern a la Grècia catalana amb el nomenament de Mateu de Peralta com a vicari general.¹¹⁵ Tanmateix, el període 1370-1379 fou turbulent per a l'estat català de la Romània, amenaçat exteriorment pels seus veïns francs i pels turcs i agitat per greus discòrdies internes. Finalment, després de la mort el 1377 del rei Frederic III i de la discutida pujada al tron de la seva filla Maria de Sicília, acabà triomfant el bàndol dels nobles i burgesos locals que donaven suport als drets dinàstics del rei Pere de Catalunya-Aragó. Esdevingut oficialment duc d'Atenes i Neopàtria el setembre de 1379, el Cerimoniós reprengué immediatament els contactes diplomàtics amb els seus antics aliats bizantins per qüestions relacionades amb la difícil situació que vivien els seus nous dominis de la Romània. Precisament, un dels primers actes com a governant d'Atenes i Neopàtria, fou adreçar-se a Mateu Cantacuzè, dèspota de la Morea bizantina, i comunicar-li el nomenament del vescomte Dalmau de Rocabertí com a vicari general dels ducats. En aquesta carta, que representa la resposta a una ambaixada anterior del fill de Joan VI Cantacuzè i que fou enviada per mitjà d'un domèstic del monarca català anomenat Jaume Saguàrdia, Pere III escriu en primer lloc a la capçalera el nom del seu interlocutor a qui anomena «emperador» i «moderador», és a dir, autòcrata, «dels romans». Un quart de segle després de la seva insolent actitud envers el pare de Mateu Cantacuzè, el Cerimoniós desplega ara tota la seva cortesia diplomàtica per afalagar el poderós veí dels seus nous territoris.¹¹⁶ Igualment cordials en el to i profundament respectuosos en la forma, foren els dos altres missatges que Pere III dirigí al dèspota de la Morea els dos anys següents, mentre tenien lloc, amb moltes dificultats, els preparatius del viatge a Grècia del vescomte de Rocabertí, i la Companyia Navarresa i Nerio Acciaiuoli, el senyor florentí de Corint, feien estralls als ducats.¹¹⁷ Pel que fa al basileu bizantí de la dinastia paleòloga, immersos en una interminable guerra civil des de 1373, l'infant Joan, fill i hereu del monarca català, havia escrit el setembre de 1380, amb molta menys cerimònia, a l'«excel·lent i magnífic príncep» Joan V Paleòleg, «emperador de Constantinoble», per intercedir a favor d'uns mercaders de Perpinyà que havien estat empresonats a la capital imperial.¹¹⁸ Tres anys després, el desembre de 1383, Pere III s'ocupà de resoldre una queixa que li havia fet arribar l'emperador Joan V Paleòleg. El basileu li havia mostrat el seu disgust pel fet que els mercaders catalans de Pera haguessin escollit com a cònsol seu un ciutadà de Gènova, nació enemiga consuetudinària de grecs i catalans. Completament d'acord amb el parer de l'emperador, el Cerimoniós demanà al Consell de Cent barceloní la revocació del nomenament del cònsol genovès i la designació d'un català o d'un grec per al càrrec.¹¹⁹ A continuació, comunicà amb data del mateix dia la seva iniciativa a l'emperador bizantí.¹²⁰ Finalment, pocs mesos abans

115. DOC, núm. 322, p. 410-411.

116. DOC, núm. 379, p. 460 (13 de setembre de 1379).

117. DOC, núm. 419, p. 500 (18 de setembre de 1380) i núm. 466, p. 531 (31 [sic] d'abril de 1381).

118. DOC, núm. 426, p. 504.

119. DOC, núm. 556, p. 600 (23 de desembre de 1383).

120. DOC, núm. 557, p. 600-601.

de la seva mort, el monarca català intervingué prop del coemperador Manuel II Paleòleg, governador de Tessalònica, a favor d'uns mercaders catalans que havien vist embargats els seus béns a la capital de Macedònia.¹²¹

Manuel II Paleòleg, que succeí el seu pare Joan V com a emperador principal el 1391, fou l'interlocutor diplomàtic del darrer sobirà del Casal de Barcelona, el rei Martí I l'Humà. Rubió i Lluch, que pràcticament edità la totalitat de la correspondència que intercanviaren ambdós erudits monarques entre 1399 i 1409, qualifica la relació d'«íntima amistat».¹²² Aquesta afirmació peca potser d'exageració: Manuel II i Martí I no es conegueren mai personalment, i el to de les seves cartes, bo i afectuós, no és gaire distint del que emprà posteriorment l'emperador bizantí amb el successor del rei català, Ferran d'Antequera. Al nostre entendre, el que traspua en la relació epistolar entre Manuel II i Martí I és l'amistat i la consideració existents entre les dues dinasties, i, a més, de banda del monarca catalanoaragonès, l'enorme fascinació que Bizanci li produïa. Aquest era un sentiment molt comú a les corts europees de l'època. Davant l'amenaça creixent del soldà Baiazet, que el setembre de 1396 havia vençut a Nicòpolis l'exèrcit croat comandat pel rei Segísmond d'Hongria i havia devastat, a continuació, les terres de Grècia, l'emperador Manuel II es decidí, l'hivern de 1399, a seguir l'exemple del seu pare Joan V i anar en persona a buscar socors a Occident. Fins al seu retorn a Constantinoble el 1402, el basileu visità personalment la Sereníssima República de Venècia, diverses ciutats italianes i les corts de Carles VI de França a París, i Enric IV d'Anglaterra, a Londres, i causà arreu una profunda impressió. Les cròniques occidentals contemporànies ens han deixat el testimoni del respecte que inspiraven les figures imponents de l'emperador i dels membres del seu seguici amb les seves blanques vestidures i la seva venerable saviesa. Allà on no pogué desplaçar-se en persona, Manuel II hi envià un ambaixador. L'octubre de 1400 visità Barcelona el llegat bizantí Aleix Branas, que tenia la missió de demanar al rei Martí I socors financer i militar per a la defensa de l'Imperi grec i prosseguir, a continuació, el viatge cap a les corts d'Enric III de Castella i Carles III de Navarra.¹²³ En dues cartes amb data de 16 d'octubre de 1400, el monarca catalanoaragonès anuncia a l'emperador Manuel II i al seu nebot el coemperador Joan VII Paleòleg, que exercia la regència a Constantinoble durant l'absència del basileu, el seu propòsit de col·laborar en l'empresa que el rei Carles VI de França volia organitzar contra Bazaiet.¹²⁴ En la missiva adreçada a Manuel II, Martí I li agraeix de tot cor les santes relíquies que l'emperador li ha fet arribar: uns fragments de la túnica de Crist i l'esponja

121. DOC, núm. 598, p. 634-635 (18 d'octubre de 1386).

122. DOC, núm. 651, p. 679, nota 2. Es tracta de la primera carta de Martí I adreçada a Manuel II: la recomanació de l'escuder Dalmau Darnius que marxa a Constantinoble per servir el basileu en la companyia del mariscal de Boucicaud, enviat del rei Carles VI de França (28 de maig de 1399). Sobre la correspondència entre Manuel II i Martí I, veg. MARINESCU (1953).

123. DOC, núm. 658, p. 685. Sobre l'estada de Branas a les corts de Navarra i Castella, veg. MARINESCU (1953), p. 422-425.

124. DOC, núm. 659, p. 685-686 (Joan VII) i núm. 660, p. 686-687 (Manuel II).

de la passió. L'arribada dels bizantins a Occident, que portaven valuoses relíquies dins dels seus bagatges, havia despertat ja anteriorment l'interès del pietós rei català, que desitjava obtenir molt especialment el cap de Sant Jordi.¹²⁵ L'ambaixador grec tornà a la cort de Barcelona al començament de febrer de 1401. D'aquesta data són dues cartes que confirmen les bones intencions del rei Martí i esmenten, en concret, les sis galeres amb les quals pensava contribuir a l'expedició col·lectiva dels monarques europeus contra els turcs.¹²⁶ Però les promeses d'ajut que el basileu recollí en persona o per mitjà de llegats en totes les corts europees a penes s'acompliren. L'agost del mateix any, Martí I escriu a l'emperador Manuel excusant-se per no haver preparat les seves galeres a temps de partir a la Romània amb l'estol que el rei de França havia enviat el juliol des de Gènova. El rei atribueix la seva mancança a un malentès amb el llegat Aleix Branas, que torna ara a recórrer les corts de la península recordant els compromisos contrets.¹²⁷

Fins a la primavera de 1403 no tenim notícies d'intercanvi epistolar entre les corts bizantina i catalana. El 5 de març d'aquell any, Martí I escriu des de València al papa avinyonès Benet XIII, li comunica les ambaixades que ha rebut de l'emperador de Constantinoble i dels cavallers de Sant Joan i li anuncia les brutalitats comeses per l'exèrcit de Timur o Tamerlan a l'Àsia Menor.¹²⁸ El contingut i el to de la carta revelen la ignorància del rei sobre la situació a l'Orient la primavera de 1403, set mesos després de la victòria de Tamerlan sobre el soldà Baiazet a la batalla d'Ankara. Quan poc després Aleix Branas arribà novament a Catalunya amb la notícia de la derrota i la mort de l'odiad soldà i de les disputes successòries en què eren immersos els otomans, Martí l'Humà canvià ràpidament d'opinió i adreçà una carta al basileu en què es congratulava de l'èxit obtingut sobre el «pèrfid part infidel».¹²⁹ L'abril de l'any següent, el rei contestà, amb paraules de gratitud i felicitació, una ambaixada que Tamerlan, «príncep victoriós i potentíssim dominador de tot l'Orient», li havia fet arribar per mitjà de l'arquebisbe Joan d'Orient. Amb aquest intercanvi diplomàtic, que el rei considerava molt profitós i convenient per als súbdits mercaders, es renovava de paraula l'antiga aliança catalanomongola del seu

125. DOC, núm. 656, p. 683-684 (carta de 28 de juliol de 1400 per al vescomte de Roda). Sobre les relíquies distribuïdes per Manuel II entre els sobirans europeus, veg. MARINESCU (1953), pàssim. Sobre el cap de Sant Jordi, veg. l'article de Kenneth M. SETTON, «Saint George's Head», *Speculum*, núm. 48 (1973), p. 1-12; ed. catalana: *Recerca i troballa del cap de Sant Jordi, Festivitat de Sant Jordi, Diada del Llibre 500è aniversari del primer llibre imprès en català*, Barcelona, Edicions Proa, Aymà S.A. Editora, 1974. Obsequi d'aquestes editorials.

126. DOC, núm. 663, p. 688-689 (carta de 3 de febrer de 1401 al rei Carles VI de França) i núm. 664, p. 689 (carta de 3 de febrer de 1401 a Manuel II Paleòleg).

127. DOC, núm. 665, p. 690 (carta de 26 d'agost de 1401 a Manuel II), núm. 666, p. 691 (carta de 27 d'agost de 1401 al rei Carles VI de França) i núm. 667 (salconduit de 28 d'agost de 1401 per a Aleix Branas). Veg. MARINESCU (1953), p. 426-427.

128. DOC, núm. 672, p. 695 (5 de març de 1403). Sobre la donació de relíquies que l'emperador havia fet el juny de 1402 a Benet XIII, veg. MARINESCU (1953), p. 427-430.

129. DOC, núm. 675, p. 697 i núm. 676, p. 698 (documents sobre l'ambaixada bizantina), i núm. 677, p. 699 (carta de 27 de juny de 1403 per a Manuel II).

avantpassat Jaume I amb l'il-khan Abaqa.¹³⁰ El setembre de 1404 dos enviats de la cort bizantina, Constantí Raül i el seu fill Teodor, parents de l'emperador Manuel II Paleòleg visitaren novament Catalunya amb l'objectiu de recaptar diners «in auxilium civitatis Constantinopolitane».¹³¹ Durant els dos anys següents, el monarca catalanoaragonès s'adreçà en diverses ocasions a les autoritats del seus regnes per donar suport públicament a la predicació de la croada del papa d'Avinyó Benet XIII en auxili de Bizanci i per disposar que els cabals que havien estat recollits arribessin íntegrament a mans dels llegats grecs.¹³² Mentre mostrava amb aquests fets la seva implicació en la defensa de l'amenaçat Imperi grec, l'agost de 1405, Martí I envià una ambaixada a Constantinoble que demanà com a pagament dels seus serveis una nova tramesa de relíquies. Amb aquest objectiu, el fidel domèstic del rei Pere de Quintana portà a Bizanci dues elegants cartes llatines de Martí I, escrites pel seu erudit secretari Bernat Metge, adreçades al basileu i al patriarca de Constantinoble.¹³³ En el seu bagatge, l'enviat portava també una nota de recomanació per a un agent català a la capital imperial i dues cartes de presentació per als prínceps turcs, en què es demanava que ni ell ni els mercaders que l'acompanyaven fossin molestats.¹³⁴ L'ambaixada acabà en tragèdia per a Quintana, que s'ofegà en naufragar el seu vaixell durant el viatge de retorn a Occident. Dos anys després, l'octubre de 1407, l'emperador bizantí envià a Catalunya el seu fidel conseller i procurador in «partibus Occidentis», l'erudit bizantí Manuel Chrysoloras, el principal introductor de l'estudi del grec a la Itàlia del primer Renaixement. En el *pròstagma* imperial que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es consignen les relíquies que el basileu, assistit pel consell del patriarca i dels seus barons i magnats, havia decidit de trametre al rei català com a mostra de la seva distingida consideració: un fragment de la columna de la flagel·lació de Crist, un tros de la pedra sobre la qual plorà sant Pere després d'haver negat el seu Mestre, un altre de la roca sobre la qual es diposità el cos del Salvador després de ser davallat de la creu i un fragment de la graella del martiri de sant Llorenç.¹³⁵ Sens dubte, Martí l'Humà acollí el savi bizantí i els tresors que portava amb afecte i devoció, però ja no tenim constància de la resposta.¹³⁶

130. DOC, núm. 679, p. 700 (carta d'1 d'abril de 1404 a Tamerlan) i núm. 680, p. 701 (carta d'1 d'abril de 1404 al fill de Tamerlan).

131. DOC, núm. 681, p. 702 (salconduit de 25 de setembre de 1404 per als ambaixadors) i núm. 682, p. 703 (carta de 25 de setembre de 1404 sobre un impostor que recapta diners per a la defensa de Constantinoble).

132. Sobre la predicació de la croada i la recaptació de fons, veg. el DOC, núm. 682, p. 703 (25 de setembre de 1404), núm. 683, p. 704 (24 de novembre de 1404), núm. 684, p. 705-709 (3 d'abril de 1405) i núm. 693, p. 715-716 (23 d'agost de 1406). Veg. MARINESCU (1953), p. 431-434.

133. DOC, núm. 686, p. 710 (carta de 17 d'agost de 1405 a Manuel II) i núm. 687, p. 711 (carta de 17 d'agost de 1405 al patriarca de Constantinoble).

134. DOC, núm. 688, núm. 689 i núm. 690, p. 711-713.

135. DOC, núm. 694, p. 716-718 (23 d'octubre [1407]), MARINESCU [1924], p. 198-200, i MARINESCU, (1953), p. 434-436.

136. Per a tenir una informació més completa sobre l'intercanvi d'ambaixades entre Bizanci i Catalunya durant els regnats de Martí I, Ferran I i Alfons V caldrà esperar la publicació de les recerques arxivístiques que està efectuant Daniel Duran i Duelt.

Com hem indicat al principi, el contacte diplomàtic entre Catalunya i Bizanci persistí després del Compromís de Casp i de l'adveniment de la dinastia castellana dels Trastàmara. Com ho palesa la carta adreçada per l'emperador Manuel al rei Ferran I el 28 de novembre de 1413, hi havia hagut un intercanvi anterior d'ambaixades sobre l'organització d'una expedició de defensa del despotat de la Morea contra la invasió turca. Sembla que en aquella ocasió l'interlocutor del monarca catalanoaragonès havia estat el dèspota Teodor II Paleòleg, fill de Manuel II.¹³⁷ Dos anys i mig després, el 28 de març de 1416, el basileu informà el rei Ferran del seu darrer viatge a la Morea i li demanà notícies per mitjà d'un jove català que partia cap a Occident.¹³⁸ El mateix mes, Constantí Raül Paleòleg, un dels antics ambaixadors bizantins a la cort catalana, s'adreça a Ferran I en nom del coemperador Joan VIII Paleòleg per assegurar-li la seva afecció i recordar-li la promesa que el rei havia fet d'enviar a Constantinoble els llebrers que tant li agradaven a l'hereu del tron grec. Amb aquesta nota de frívola cortesia entre prínceps es clou la correspondència bizantinocatalana editada per Constantin Marinescu el 1924.¹³⁹ La darrera ambaixada del basileu Manuel no trobà en vida el seu destinatari: el rei Ferran I morí a Igualada el 2 d'abril de 1416. A diferència d'ell, el seu fill i successor, el rei Alfons el Magnànim, mantingué amb el moribund Imperi bizantí unes relacions dotades d'un fort contingut polític.

Com ha demostrat Constantí Marinescu amb el seu llibre clàssic sobre aquesta qüestió, amb el regnat d'Alfons el Magnànim es pot tornar a parlar d'una autèntica política oriental de la Corona catalanoaragonesa després dels anys d'eclipsi que havia comportat la desaparició de les restes dels ducats catalans d'Atenes i Neopàtria a la fi del segle XIV.¹⁴⁰ Com a rei de Sicília, abans de la conquesta de Nàpols el 1442, Alfons mostrà ja un gran interès pels afers de la Mediterrània oriental i tractà d'erigir-se en el protector oficial de les potències cristianes d'Ultramar amenaçades pels mamelucs d'Egipte i els turcs de l'Àsia Menor. Amb aquest objectiu, el rei combinà en la seva política envers el Soldanat de Babilònia l'acció militar de càstig per mitjà d'expedicions regulars de cors amb les negociacions diplomàtiques que conduïren a la signatura de diverses treves.¹⁴¹ A través dels seus súbdits residents a l'illa de Xipre, el Magnànim intervingué també en els afers interns del regne dels Lusignan i donà suport davant la cúria papal a les demandes de socors de la cort de Nicòsia.¹⁴² Aprofitant la lleialtat dels cavallers d'origen catalanoaragonès i manipulant sàviament els enfrontaments entre els membres de les distintes «llengües», el rei Alfons es presentà també davant les potències d'Orient i Occident com el màxim defensor de la dominació de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem a l'illa de

137. MARINESCU (1924), p. 200-201 (núm. II: 28 de novembre de 1414).

138. MARINESCU (1924), p. 201-202 (núm. III: 25 de març de 1416).

139. MARINESCU (1924), p. 202-203 (núm. IV: 3 de març de 1416).

140. D'ara endavant, veg. MARINESCU (1994) i DURAN (1999).

141. Veg. MARINESCU (1994), p. 1-12.

142. Veg. MARINESCU (1994), p. 29-43 i 115-132.

Rodes.¹⁴³ No obstant això, el 1450 s'emparà amb la complicitat del papa Nicolau V de l'illa hospitalària de Castellorizzo, que, a desgrat de les protestes de l'orde, tractà de convertir en una base econòmica i comercial catalanoaragonesa a Llevant. En el context de la seva expansió diplomàtica vers l'Orient, Alfons el Magnànim també arribà a establir relacions amb l'Imperi cristià d'Etiòpia amb l'objectiu declarat d'organitzar una croada conjunta contra els mamelucs, però la llunyania geogràfica i la diversitat d'interessos impediren la realització d'aquest projecte.¹⁴⁴ En aquesta primera etapa del seu regnat, mentre Alfons combatia a Itàlia amb Renat d'Anjou i la República de Gènova per la successió del tron de Nàpols, el monarca mantingué alguns contactes amb la cort bizantina per afers econòmics relacionats amb el consolat català de Constantinoble i l'activitat corsària dels seus súbdits en territori bizantí i amb els negocis que el mateix sobirà havia tingut amb l'emperador Joan VIII Paleòleg.¹⁴⁵ Tal com afirma Daniel Duran, el nomenament de Pere Rocafort com a cònsol català a Constantinoble el 1437 significa un punt important d'inflexió en la política bizantina del Magnànim. Ultrapassant les competències tradicionals de la institució consular catalana, Rocafort esdevé «una figura investida d'unes prerrogatives que el lliguen estretament al rei i amb un fort component polític», un agent diplomàtic permanent d'Alfons davant la cort imperial. Per aquesta mateixa raó, es produí en la dècada següent un enfrontament obert entre el rei i els mercaders barcelonins, que rebutjaren Rocafort i nomenaren Joan de la Via per al càrrec de cònsol, reconegut finalment pel Magnànim el 1451.¹⁴⁶ En la primera etapa del seu regnat, però, els interessos polítics del monarca català a la península italiana foren determinants per a la seva actitud envers l'Imperi bizantí. L'any 1437, mentre l'emperador bizantí Joan VIII Paleòleg dubtava si havia d'adreçar-se al papa Eugeni IV o al concili de Basilea a fi de demanar socors per a l'Imperi, Alfons V i el seu aliat el duc de Milà Filippo Maria Visconti tractaren d'influir sobre la seva decisió i guanyar-lo per al bàndol anti-papal. Quan, finalment, el basileu s'embarcà per anar a l'encontre del papa, uns pirates catalans tractaren sense èxit d'emparar-se del vaixell i de la persona de l'emperador.¹⁴⁷ Arribat sa i estalvi a Ferrara la primavera de 1348, el basileu i el seu seguici romangueren a Itàlia i assistiren a les sessions del Concili fins a la proclamació de la unió de les esglésies el 6 de juliol de 1439 a Florència. Aquest acte, que significava una renovació del sotmetiment de l'Església ortodoxa al primat de Roma tal com havia estat establert al concili de Lió de 1274, consumà el divorci existent a la societat bizantina entre l'emperador i l'elit d'intel·lectuals favorable a l'entesa amb Occident per tal de salvar l'Imperi, i el partit antillatí, que rebutjava qualsevol compromís que comportés el triomf de la mitra del pontífex. Mentre el concili de Ferrara-Florència es clausurava amb mals auguris per a la reconciliació dels enemics, Alfons prosseguia la seva ofensiva

143. Veg. MARINESCU (1994), p. 45-70 i 115-132.

144. Veg. MARINESCU (1994), p. 13-28.

145. Veg. MARINESCU (1994), p. 72-73.

146. Veg. DURAN (1999), p. 3 i s.

147. Veg. MARINESCU (1994), p. 74-77.

contra els angevins de Nàpols, culminada el 12 de juny de 1442 amb la conquesta de la ciutat. Convertit en únic senyor de les dues meitats en què havia estat dividit l'antic regne normand per la Pau de Caltabellotta cent-quaranta anys abans, el Magnànim repregué la política d'expansió a la Romània que havia caracteritzat els seus predecessors.

Una de les primeres preocupacions del monarca en instal·lar-se a Nàpols el febrer de 1443 fou la represa de les relacions amb Bizanci per mitjà d'una ambaixada adreçada a l'emperador Joan VIII el juliol del mateix any. Sembla que hi havia un projecte per a casar dos dels germans del basileu amb filles de nobles catalans. El pla no s'arribà a dur a terme, en part probablement per les dissensions que existien en el si de la família imperial.¹⁴⁸ L'emperador havia de fer front als seus ambiciosos germans, els dèspotes Teodor, Andrònic, Constantí, Demetri i Tomàs, que governaven de manera pràcticament independent la major part dels territoris que romanien de l'antic Imperi bizantí. Atès que Joan VIII Paleòleg no tenia fills, els dèspotes competiren entre ells els darrers anys del seu regnat per assegurar-se la successió al tron imperial. Mentrestant, les constants peticions de socors de Constantinoble i la creixent amenaça turca a la península Balcànica provocaren l'any 1443 l'organització d'una croada dirigida pel rei Ladislau d'Hongria amb el suport de poderosos magnats de la regió, com l'hongarès Joan Hunyadi, el serbi Jordi Branković i el valac Vlad Dracul. Després de l'èxit inicial de l'empresa a Niš el novembre de 1443, a Occident li semblà que la victòria sobre les tropes turques comandades pel soldà Murad II era possible, però les forces croades foren, finalment, completament derrotades a Varna el 10 de novembre de 1444. Amb la mort del rei d'Hongria i del llegat papal en el camp de batalla, la coalició antiturca es dissolgué ràpidament. A desgrat de les seves promeses d'ajuda, Alfons de Catalunya-Aragó no participà en la croada de Ladislau d'Hongria. Tanmateix, el monarca català esperava beneficiar-se dels seus èxits inicials i ressuscità els clans dinàstics als ducats d'Atenes i Neopàtria amb el nomenament del marquès de Gerace, de la família Ventimiglia, com a vicari reial als antics territoris de la Grècia catalana.¹⁴⁹ Paral·lelament, Alfons el Magnànim exhumà els plans angevins de dominació d'Albània i l'Epir, i s'enfrontà directament a la Sereníssima República de Venècia, que veia perillar les seves posicions a la costa del mar Adriàtic. En el curs dels anys que seguiren al fracàs de la croada de Varna i a l'atac mameluc simultani a Rodes i Xipre, el monarca catalanoaragonès tractà de consolidar els seus interessos a la Romània i al Llevant per mitjà d'una mobilització general d'aliances entre els enemics de les potències que l'amenaçaven.¹⁵⁰ A la península Balcànica, Alfons nuà llaços amb la coalició antiveneciana de senyors albanesos que dirigia el poderós cabdill local Jordi Scanderbeg, que el 1451 cedí al Magnànim el castell de Kroia, i amb l'ambiciós vovoïda bosnià Esteve Vukcic, enemic del rei Esteve Tomàs de Bòsnia i de la seva aliada República de Sant Marc. Amb aquest fi, el rei donà també suport als dèspotes d'Arta de la família Tocco,

148. Veg. MARINESCU (1994), p. 85 i s.

149. Veg. MARINESCU (1994), p. 100.

150. Veg. MARINESCU (1994), p. 153-189.

Carlo II (mort el 1448) i Lionardo III, que perdé la seva capital a mans dels turcs el març de 1449. En aquest context d'aliances, Alfons el Magnànim es veié també implicat en una intriga política interna de l'Imperi bizantí.

A banda del seu intercanvi diplomàtic regular amb l'emperador, el rei Alfons mantenia també contactes amb els seus germans, especialment amb els dèspotes Tomàs de Mistràs i Constantí de Patras per raó de la seva condició de veïns dels territoris de la seva esfera d'influència. Vers la fi de 1445 arribà a Nàpols una ambaixada de Demetri Paleòleg, dèspota del mar Negre, que sol·licità l'ajuda del rei per a emparar-se del tron imperial.¹⁵¹ Amb el pretext de les seves ocupacions a Itàlia, Alfons refusà momentàniament la participació en aquesta conjura contra Joan VIII, però el pla tornà a revifar-se després de la mort de l'emperador el 31 d'octubre de 1448. El dèspota Constantí Paleòleg aconseguí imposar-se en la lluita per la successió al tron, i els seus germans supervivents Tomàs i Demetri es veieren obligats a acceptar la tria del poble i les autoritats de Constantinoble, i foren recompensats amb la partició entre ells del despotat de la Morea. No obstant això, mentre el nou basileu arribava des de la Morea a la capital imperial el 12 de març de 1449 navegant amb el seu seguici en galeres catalanes, el seu germà Demetri reprenia els seus plans conspiratoris amb les potències que cobejaven Constantinoble. Després de mantenir contactes amb Venècia i el papa Nicolau V, el dèspota signà el febrer de 1451 un pacte amb el rei Alfons el Magnànim que preveia, en cas de victòria sobre el soldà Murad, el repartiment de les restes de l'Imperi bizantí entre els dos aliats.¹⁵² En primer terme, la dignitat imperial havia de correspondre al monarca català. Si Alfons el Magnànim moria abans de Demetri Paleòleg, el dèspota en seria el successor. Per a segellar l'acord, es negocià la boda d'una filla de Demetri Paleòleg amb un nebot d'Alfons el Magnànim, Enric, fill de l'infant Enric, o amb el seu nét, Alfons, fill del duc Ferran de Calàbria. El projecte, que significava la resurrecció del vell somni de Frederic II de Sicília d'emparar-se de Constantinoble, fracassà per decisió de Demetri Paleòleg que preferí, finalment, apropar-se al seu germà Tomàs i oblidà l'aliança amb el Magnànim. A desgrat dels seus tractes amb el dèspota, el rei rebé a Nàpols la primavera de 1451 un ambaixador de Constantí XI que demanava auxili contra el nou soldà Mehmet II.¹⁵³ Mesos després, un nou enviat del basileu visità Ferrara, Venècia, Roma i Nàpols sense aconseguir cap ajuda. El papa Nicolau V exigí a Constantí l'acompliment previ de la unió de les esglésies, i el rei Alfons li negà el suport per causa dels seus afers a Itàlia, concretament per la guerra que mantenia amb Venècia per la successió al ducat de Milà.¹⁵⁴ Tanmateix, en aquella mateixa època, un estol català comandat per Bernat de Vilamarí féu la guerra als mamelucs en les aigües de Llevant, que havia esdevingut l'escenari principal de les preocupacions polítiques d'Alfons. L'estiu de 1452 arribaren a la cort de Nàpols noves peticions d'auxili procedents de

151. Veg. MARINESCU (1994), p. 140-141.

152. Veg. MARINESCU (1994), p. 165-170.

153. Veg. MARINESCU (1994), p. 241.

154. Veg. MARINESCU (1994), p. 242.

Bizanci, i un vicari de l'exiliat patriarca prol·latí Gregori negocià amb el Magnànim el matrimoni del seu nét Alfons amb Zoè Paleologuina, la filla del dèspota Tomàs, que esdevingué posteriorment gran duquesa de Moscòvia.¹⁵⁵ Segons Marinescu, la notícia d'un pacte secret entre Alfons el Magnànim i Constantí XI, que estipulava l'entrega de l'illa de Lemnos al monarca català com a recompensa de l'ajuda que prometia, és falsa.¹⁵⁶ Però els dies del mil·lenari Imperi bizantí estaven comptats. El 12 de desembre de 1452, tal com havia exigít el papa, se celebrà a Santa Sofia la trista cerimònia de confirmació de la unió de les esglésies. A partir d'aleshores, el poble ortodox de la capital no tornà a visitar la profanada basílica. Mentre el papa i Venècia feien arribar els seus migrats contingents de socors a Constantinoble, Alfons de Catalunya-Aragó endarrerí, tanmateix, la tramesa de les quatre galeres sota el comandament de Bernat de Vilamarí que havia promès a l'emperador Constantí i al dèspota Tomàs.¹⁵⁷ La guerra amb Gènova a la Mediterrània occidental li impedia enviar qualsevol ajuda. D'aquesta manera, la presència catalana entre els defensors de la capital imperial es veié reduïda als homes comandats per Pere Julià i el cònsol Joan de la Via, qui pagà amb la seva vida la fidelitat als interessos comercials dels seus conciutadans quan, després d'un setge de gairebé dos mesos, Constantinoble fou presa pels turcs la matinada del 29 de maig de 1453.

Amb la incompareixença dels vaixells del Magnànim davant les muralles de Constantinoble es clouen, amb una nota dissonant, els quasi quatre segles de relacions entre l'Imperi bizantí i la Corona catalanoaragonesa. Foren gairebé sempre relacions de cordialitat i col·laboració, no exemptes, tanmateix, d'alguns moments de forta tensió. Mentre Bizanci visqué hores de glòria al segle XII i un postrem moment d'esperança i temor ensem després de 1261, Catalunya-Aragó s'integrà en les vastes constel·lacions d'aliances dirigides contra els enemics comuns, ordides per genis de la diplomàcia com Manuel I Comnè i Miquel VIII Paleòleg. Quan la maquinació més perfecta de Paleòleg tingué èxit i Pere el Gran i els seus fills i successors aconseguiren instal·lar-se a l'illa de Sicília, s'obrí paradoxalment una nova i incòmoda etapa en les relacions bizantino-catalanes. Com que feren seves les aspiracions de domini a la Romània dels seus predecessors normands i angevins, els monarques del Casal de Barcelona entraren en conflicte directe amb el basileu bizantí i amenaçaren, fins i tot, la pròpia supervivència de l'Imperi en tractar d'utilitzar la Companyia Catalana en benefici propi. Tanmateix, la força de les circumstàncies adverses limità les seves ambicions d'expansió política a la regió a les possessions catalanosicilianes dels ducats d'Atenes i Neopàtria i permeté, finalment, una represa de les relacions d'amistat i col·laboració del passat. Paralitzats per les guerres civils i les discòrdies internes, els emperadors bizantins dels segles XIV i XV tractaren de conjurar el perill turc per mitjà de l'acostament diplomàtic a les potències aliades tradicionals. Però la recerca d'ajuda en les corts amigues europees, també en la dels reis catalans, fou inútil. Immersos en els seus propis problemes

155. Veg. MARINESCU (1994), p. 247-248.

156. Veg. MARINESCU (1994), p. 249, nota 1.

157. Veg. MARINESCU (1994), p. 251.

interns i en les seves ambicions exteriors, els regnes occidentals no podien ni volien acudir en socors de Bizanci. Després de la pèrdua de les restes dels seus estats a Grècia, la Corona catalanoaragonesa només mostrà compassió i simpatia per la causa de la Romània amenaçada pels otomans. Pitjor encara: quan Alfons el Magnànim dugué a terme, finalment, amb cent seixanta anys de retard el vell projecte de Pere el Gran de conquerir l'antic regne dels Hohenstaufen íntegrament, experimentà també, com hem vist, la temptació de conquerir Constantinoble. Al nostre entendre, tanmateix, comptat i debatut, el balanç final de les relacions bizantinocatalanes s'adiu força bé amb l'elegant sentència de Manuel II Paleòleg: en el període que hem analitzat, cap altra dinastia d'Europa mostrà tanta amistat i dilecció envers l'Imperi grec de Constantinoble com el Casal de Barcelona.

Bibliografia

Fonts

- AITÓ DE GORIGOS. *La flor de les històries d'Orient*. Ed. d'Albert Hauf. Barcelona, 1989. (Biblioteca Escriny, Col·lecció de Textos Medievals Breus)
- CAMPANY Y DE MONPALAU, Antonio. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. Barcelona, 1961-1963.
- COMNENA, Anna. *Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène)*. Ed. i trad. francesa de B. Leib. 2a ed. París, 1967. (Collection Byzantine, Les Belles Lettres)
- DESCLOT, Bernat. «Llibre del rei en Pere». A: *Les quatre grans cròniques*. Ed. de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1983. (Biblioteca Perenne; 26)
- «L'Estoire d'Eracles empereur et la conqueste de la Terre d'Outremer». A: *Recueil des Historiens des Croisades, Occ.* Vol. II. París, 1859.
- AL-FURAT, Ibn. *Ayyubids, Mamluks and Crusaders. Selection from the Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk of Ibn al-Furat in two volumes (I: Text - II: Translation)*. Text i trad. de V. Lyons i M. C. Lyons, introd. hist. i notes de J. S. C. Riley-Smith. Cambridge, 1971.
- JAUME I. *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Ed. de Jordi Bruguera. Barcelona: Editorial Barcino, 1991. (Els Nostres Clàssics, Col·lecció B; 10) També a: *Les quatre grans cròniques*. Ed. de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1983. (Biblioteca Perenne; 26)
- LUPPRIAN, K. E. *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*. Ciutat del Vaticà, 1981. (Studi e Testi; 291)
- MARAGONE, Bernardo. *Gli Annales Pisani*. Ed. de M. L. Gentile. Bolonya, 1936. (RIS VI; II)
- MARTÈNE, E; DURAND, U. [ed.]. *Thesaurus novus anecdotorum*. París, 1717. Farnborough, 1968.
- AL-MAQRIZI. *Taki-Eddin-Ahmed-Maqrizi, Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte*. Trad. de M. Quatremère. París, 1837-1845. 2 v.

- MUNTANER, Ramon. «Crònica». A: *Les quatre grans cròniques*. Ed. de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1983. (Biblioteca Perenne; 26)
- PAQUIMERES, G. *Georgios Pachymeres, De Michele et Andronico Paleologis*. Ed. d'I. Bekker. Bonn, 1835. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)
- *Relations historiques*. Ed. d'A. Failler i trad. de V. Laurent. París, 1984. 2 v. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae; 24/1-2)
- *Relations historiques*. Ed. d'A. Failler i trad. de V. Laurent. París, 1999. 2 v. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae; 24/3-4)
- PERE EL CERIMONIÓS. «Crònica». A: *Les quatre grans cròniques*. Ed. de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1983. (Biblioteca Perenne; 26)
- POTTHAST, A. *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVII ad a. MCCCIV*. Berlín, 1874-1875. Graz, 1957.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409): Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1947.
- Chronique du Templier de Tyr (1242-1309)*. A: *Les Gestes des Chiprois: Recueil des chroniques françaises en Orient aux XIIIe et XIVe siècles*. Ed. de G. Raynaud. Ginebra: Publications de la Société de l'Orient latin, 1887. (Série historique; V)

Literatura secundària

- AURELL, Martin. *Les noces du comte: Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*. París, 1995. (Série Histoire Ancienne et Médiévale; 32)
- «Du nouveau sur les comtesses catalanes (IXe-XIIIe siècles)». *Annales du Midi* (1997), p. 357-380.
- L'Avenç: Revista d'Història*, núm. 213 (abril 1997): Dossier *Els Catalans a Grècia*. Coord. d'Ernest MARCOS. Amb articles d'Eusebi AYENSA, Stephen P. BENSCH, Maria DOUROU-ELIOPOULOU, David JACOBY, Anthony LUTTRELL, Ernest MARCOS, José Simón PALMER i Elizabeth A. ZACHARIADOU.
- BALLESTEROS-BERETTA, Antonio. *Alfonso X el Sabio*. Barcelona, 1963.
- BENSCH, Stephen P. «Early Catalan Contacts with Byzantium». A: *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages: Studies in Honor of Robert I. Burns S.I.* Proceedings from Kalamazoo. Leiden; Nova York; Colònia, 1995.
- BAUCELLS I REIG, Josep. «L'expansió catalana, fou vehicle d'irradiació cultural?». A: *Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental* [Barcelona, 28 setembre - 4 octubre 1975]. Barcelona: Universidad Autónoma de Barcelona, 1978, p. 247-269.
- BRAVO GARCÍA, Antonio. «Documentos greco-bizantinos conservados en España (I)». *Erytheia*, núm. 7 (1986), p. 63-89.

- BURNS, I. Robert. «The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311». *Speculum*, núm. 29 (1954), p. 751-771.
- CARRERAS I CANDI, F. «La creuada a Terra Santa (1269-1270)». A: *Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època*. Barcelona, 1909, p. 106-138.
- CARTELLIERI, Otto. *Peter von Aragon und die Sizilianische Vesper*. Heidelberg, 1904.
- COSTA, Mercè. «Sulla battaglia del Bosforo (1352)». *Studi Veneziani*, núm. 14 (1972), p. 197-210.
- *Documents relatifs aux Balcons. XIIIe-XIXe ss. Conserves aux archives de la Couronne d'Aragon*. Barcelona. Inventarie. Sofia: Centre International d'Information sur les sources de l'histoire balkanique et mediterraneenne, 1987.
- DADE, Erwin. *Versuche zur Wiederrichtung der lateinischen Herrschaft in Konstantinopel in Rahmen der abendländischen Politik 1261 bis etwa 1310*. Jena, 1938.
- DIETTEN, H. «Beziehungen zwischen Spanien und dem byzantinischen Reich im Mittelalter (6-15 Jh.)». A: IRMSCHER, Johannes [ed.]. *Byzantinische Beiträge*. Berlin, 1964.
- DÖLGER, Franz. «Els documents de l'emperador bizantí Andrònic II per a Catalunya-Aragó en el regnat de Jaume II». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 31 (1936): *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, p. 300-308.
- *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 506-1453. 3 Teil Regesten von 1204-1282*. Ed. de Peter Wirth. 2a ed. Munic, 1977.
- DURAN I DUELT, Daniel. «Monarquia, consellers i mercaders. Conflictivitat en el consolat català de Constantinoble a la primera meitat del segle XV». A: FERRER, Maria Teresa; COULON, Damien [ed.]. *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*. Actes del Séminare/Seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona). Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals, 1999. (Anuario de Estudios Medievales; annex 36)
- ENGELS, Odilo. «König Jakob I. von Aragón und die internationale Politik im 13. Jahrhundert». A: *Reconquista und Landesherrschaft. Studien zur Rechts- und Verfassungsgeschichte Spaniens im Mittelalter*. Paderborn; Munic; Viena; Zuric, 1989.
- FAILLER, Albert. «Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère». *REB*, núm. 38 (1980), p. 4-103; núm. 39 (1981), p. 145-249; núm. 48 (1990), p. 5-87.
- FRANCHI, A. *I Vespri siciliani e le relazioni tra Roma e Bisanzio*. Palerm, 1984. (Ho Theológos, Nuova Serie; II/I)
- GEANAKOPOLOS, Deno. *Emperor Michael Palaeologus and the West. A Study in Byzantine-Latine Relations*. Cambridge (Mass.), 1959.
- GEORGI, Wolfgang. *Friedrich Barbarossa und die auswärtigen Mächte: Studien zur Aussenpolitik 1159-1180*. Frankfurt am Main, 1990. (Europäische Hochschulschriften; 03/442)
- JACOBY, David. «La Compagnie Catalane et l'état catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire». *Journal des Savants* (1966), p. 78-103. A: JACOBY, David. *Société et démographie a Byzance et en Romanie latine*. Londres, 1975. (Variorum Reprints)

- «Catalans, turcs et vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello». *Studi Medievali*, 3a sèrie, núm. 15 (1974), p. 223-230. A: JACOBY, David. *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*. Londres, 1979. (Variorum Reprints)
- LAIYOU, Angeliki E. *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*. Cambridge (Mass.), 1972. (Harvard Historical Studies; 88)
- LOENERTZ, R. J. *Byzantina et Franco-graeca*. Roma, 1970-1978. 2 v.
- LUTTRELL, Anthony. «John Cantacuzenus and the Catalans at Constantinople: 1352-1354». A: *Martínez Ferrando, Archivero: Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*. Barcelona, 1968. A: LUTTRELL, Anthony. *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades: 1291-1440*. Londres, 1982. (Variorum Reprints)
- «La Corona de Aragón y la Grecia catalana: 1379-1394». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6 (1969), p. 219-252. A: LUTTRELL, Anthony. *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades: 1291-1440*. Londres, 1982. (Variorum Reprints)
- MAGDALINO, Paul. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*. Cambridge, 1993.
- MARCOS HIERRO, Ernest. «La Primera Croada a l'Alexiada d'Anna Comnena». *L'Avenç: Revista d'Història*, núm. 208 (novembre 1996), p. 56-60.
- Die byzantinisch-katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*. Munic: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Ludwig-Maximilians Universität, 1996. (Miscelanea Byzantina Monacensia; 37)
- «Miguel VIII Paleólogo y Jaime I el Conquistador». A: MORFAKIDIS, M.; GARCÍA GÁLVEZ, I. [ed.]. *Estudios neogriegos en España e Iberoamérica: II. Historia, literatura y tradición*. Granada: Athos-Pérgamos, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 1998.
- MARINESCU, Constantin. «Du nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée». *Byzantion*, núm. 1 (1924), p. 451-468.
- «Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur quatre lettres inédites, expédiées par la chancellerie byzantine». *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, núm. 11 (1924), p. 193-206.
- «Du nouveau sur les relations de Manuel II Paléologue (1391-1425) avec l'Espagne». A: *Atti dell'VIII Congresso di Studi Bizantini (Studi bizantini e neoelleneci)*, núm. 7 (1953). Roma, 1953.
- La política oriental d'Alfonse V d'Aragón, rei de Naples (1416-1458)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 46)
- MARTÍNEZ I FERRANDO, Jesús Ernest. «Jaume II». A: MARTÍNEZ I FERRANDO, J. E.; SOBREQÜÉS, S.; BAGUÉ, E. *Els descendents de Pere el Gran*. Barcelona, 1954. (Història de Catalunya, Biografies Catalanes; 6)
- MASIÀ DE ROS, A. «La emperatriz de Nicea, Constanza y las princesas Lascara y Vataza». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 20 (1947), p. 145-169.

- MIRET I SANS, J. «La princesa grega Láscaris, condessa de Pallars en Catalunya». *Revue Hispanique*, núm. 10 (1903), p. 455-470.
- «Tres princesas gregas». *Revue Hispanique*, núm. 15 (1906), p. 668-716.
- «Nuevos documentos de las tres princesas gregas». *Revue Hispanique*, núm. 19 (1908), p. 112-134.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís. *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*. Barcelona, 1926. (Enciclopèdia Catalunya; 1)
- OSTROGORSKY, Georg. *Historia del Estado Bizantino*. Madrid: Akal, 1984. [3a ed. alemanya, 1963]
- RÖHRICHT, R. «Der Kreuzzug des Königs Jacob I. von Aragonien (1269)». *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, núm. 11 (1890), p. 372-379.
- RUNCIMAN, Steven. *Vísperas Sicilianas: Una historia del mundo mediterráneo a finales del siglo XIII*. Madrid: Alianza, 1979 [1a ed. anglesa, 1958].
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409): Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1947.
- Paquimeres i Muntaner*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1927. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 1/2), p. 33-60.
- SETTON, Kenneth M. *Athens in the Middle Ages*. Londres, 1975. (Variorum Reprints)
- Catalan Domination of Athens, 1311-1388*. Londres, 1975.
- Los catalanes en Grecia*. Barcelona: Aymá, 1975.
- TSIRPANLIS, Constantine N. «The Involvement of Michael VIII Palaeologus in the Sicilian Vespers (1279-1282)». *Byzantina*, núm. 4 (1972), p. 300-329.
- TODT, Klaus Peter. «Kaiser Friedrich I. Barbarossa und Byzanz». *Hellenika: Jahrbuch für die Freunde Griechenlands* (1963), p. 132-172.
- WIERUSZOWSKI, Helena. «Der Anteil Johanns von Procida an der Verschwörung gegen Karl von Anjou». *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, núm. 5 (1935), p. 230-239. A: WIERUSZOWSKI, Helena. *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*. Roma, 1971. (Storia e Letteratura; 121)
- «La corte di Pietro d'Aragona e i precedenti dell'impresa siciliana». *Archivio Storico Italiano*, núm. 17 (1938), p. 141-162, 200-217. A: WIERUSZOWSKI, Helena. *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*. Roma, 1971. (Storia e Letteratura; 121)
- «Politische Verschwörungen und Bündnisse König Peters von Aragon gegen Karl von Anjou am Vorabend der sizilianischen Vesper». *Quellen und Forschungen aus den italienischen Archiven und Bibliotheken*, núm. 37 (1957), p. 136-191. A: WIERUSZOWSKI, Helena. *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*. Roma, 1971. (Storia e Letteratura; 121)
- ZACHARIADOU, Elizabeth A. «The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area». *Studi Medievali*, 3a sèrie, núm. 21, 2 (1980), p. 821-838.